

799e

म. प्र. सं. ठाणे

विषय *शाखाद्वय*
सं. क्र. *६६*

REFBK-0001707

REFBK-0001707

संस्कारांतिक सभा-धुळें

श्री

इतिहास आणि ऐतिहासिक

भाग आठवा

संस्कृत भाषेचा उलगडा

निबंधकार

विश्वनाथ काशीनाथ राजवाडे

हा संबंध ग्रन्थ वाई येथें मधल्या आळींत मोदवृत्त छापखान्यांत
रा. दामोदर लक्ष्मण लेले यांनीं छापला व फक्त मुखपृष्ठ
आणि चिटणीसाचा खुलासा हीं शंकर श्रीकृष्ण देव
यांनीं आपल्या श्री आत्माराम छापखान्यांत
छापवून संबंध ग्रन्थ धुळें येथें
प्रसिद्ध केला.

१८४२ आषाढ व. ६

१८४२
किंमत एक रुपयां

चिटणीसाचा खुलासा

इतिहास आणि ऐतिहासिक मासिकाचा चवथ्या वर्षाचा पहिला अंक ह्यणजे ३७ वा अंक प्रसिद्ध झाला आहे, पण मागील अंक ३३, ३४, ३५, ३६ असे निघावयाचे राहिले होते. ते चार अंक सुटे न काढतां त्या ऐवजीं एक स्वतंत्र च ग्रन्थ ग्राहकांकडे पाठवूं असें आश्वासन ३२ व्या अंकांत दिलें होतें. त्याप्रमाणे इतिहाससंशोधक विश्वनाथ काशीनाथ राजवाडे यांचा हा अप्रतिम निबंध आज प्रकाशित होत आहे. त्याचा स्वीकार करून ग्राहकांनीं आद्दांस मागील ऋणांतून मुक्त करावें अशी विनंति आहे.

संस्कृत भाषेचा उलगडा

१०००

१ संस्कृतभाषा प्रथम शिकावयाला लागले ह्यणजे मराठीभाषा बोलणाऱ्या विद्यार्थ्यांला एक मोठा चमत्कार वाटतो. तो चमत्कार म्हणजे संस्कृतांतील द्विवचनाचा. मराठींत दोन च वचनें, एकवचन व अनेकवचन. संस्कृतांत पहावे तों आणीक एक तिसरे वचन ह्यणजे द्विवचन आढळते. लहानपणीं अमरकोशाबरोबर रूपावळीला प्रारंभ करतांना रामौ ह्या द्विवचनावर जेव्हां मी आलों तेव्हां अमरकोश पढविणाऱ्या शास्त्रीबोवांना प्रश्न केला कीं, रामौ हें काय आहे ? बावांनीं सांगितले कीं, रामौ ह्यणजे जे हे ते दोन राम, याला द्विवचन म्हणतात. ह्यावर दुसरा प्रश्न केला कीं, तीन रामांना काय ह्यणतात ? बावा म्हणाले, रामाः म्हणतात. यावर पुनः प्रश्न केला कीं, चार रामांना काय म्हणतात ? यावर संतापानें थोत्रांत लगावून बावा म्हणाले, तुझे डोंवल म्हणतात !!! एणेंप्रमाणें शंकासमाधान झाल्यावर रामः रामौचा घोष उदात्त स्वरांत पुनः सुरू झाला. तेव्हांपासून ह्या द्विवचनाचा चमत्कार माझ्या मनांत वारंवार घोळत आहे. संस्कृतांत द्विवचन काय म्हणून असावे आणि मराठींत काय म्हणून नसावे ? मुळांत च संस्कृतांत द्विवचन कसें उत्पन्न झालें ? संस्कृतभाषा बोलणाऱ्या प्राचीन समाजाची अशी कोणती मनोवृत्ति असावी कीं, दोन पदार्थ दाखविण्याकरितां त्यानें शब्दांचीं निराळीं रूपे बनवावीं ? इत्यादि प्रश्न माझ्या मनांत कित्येक वर्षे घोळत आहेत. ती घोळणा आज कागदावर उतरतो.

२ वचन ह्यणजे शब्दांनीं संख्या दाखविणें. संख्या दाखविणारे शब्द स्वतंत्र शब्द असूं शकतील किंवा प्रत्यय असूं शकतील. ज्या भाषांत संख्या प्रत्ययांनीं दाखविली जाते त्या भाषा सप्रत्यय भाषा;

आणि ज्या भाषांत संख्या स्वतंत्र शब्दांनीं दाखविली जाते त्या अप्रत्यय भाषा. हजारों वर्षांपूर्वी अत्यन्त रानटी स्थितींत आर्य असतांना ते अप्रत्ययभाषा बोलत, व एक दोन तीन हे संख्यावाचक शब्द वस्तूंच्या पुढें उच्चारून वस्तूंची संख्या दाखवीत. हजारों वर्षांनंतर आर्य सप्रत्ययभाषा बोलूं लागले, तेव्हां एक ही संख्या दाखविण्याकरितां ते एकवचनाचा प्रत्यय शब्दाला लावूं लागले, दोन ही संख्या दाखविण्याकरितां द्विवचनाचा प्रत्यय लावूं लागले, आणि तीन ही संख्या दाखविण्याकरितां त्रिवचनाचा प्रत्यय लावूं लागले. वस्तुतः आपल्या सध्यांच्या अर्वाचीनदृष्टीनें पहातां एकाहून अधिक संख्येला आपण अनेक हें विशेषण लावतो. सप्रत्ययभाषा बोलण्याच्या पाह्यरीला आल्यावर आर्यांना ही बाब माहीत झालेली होती. कारण अनेक व अन्य हे दोन अती जुनाट शब्द सप्रत्ययभाषा बोलण्याच्या सुमारास आर्यभाषेंत विद्यमान होते. दोन म्हणजे अनेक ही बाब यद्यपि सप्रत्ययभाषा बोलूं पहाणाऱ्या आर्यांना माहीत होती, तथापि पूर्वीचा अप्रत्ययभाषा बोलण्याच्या वेळचा भाषणसंप्रदाय त्यांना, इच्छा असती तरी ही सोडतां आला नसता व आला नाही. असें दिसतें कीं, अप्रत्ययभाषा बोलण्याच्या प्रारंभास आर्यांना किंवा आर्यांच्या पूर्वजांना फक्त तीनपर्यंत आंख मोजतां येत होते. सध्यां जसा दश नें आपण व्यवहार करतो तसा तीन नें त्या रानटी स्थितींत आर्यपूर्वज व्यवहार करीत. सर्व जग तीन घें. भूर भुवर स्वर असे तीन लोक, अ उ म् असा त्र्यक्षरी ओम्, स्वर्ग, पाताळ आणि पृथ्वी अशीं तीन जगें, स्वाहा, स्वधा, वषट् असे तीन कार, इत्यादि अनेक त्रिकें जीं वैदिक वाङ्मयांत दिसतात त्यांचें मूळ रानटी स्थितीतील फक्त तीनपर्यंत संख्या मोजण्याची आर्यांची ऐपत होय. त्या काळीं संख्या मोजण्याची इतकी संकुचित ऐपत असल्यामुळें व भाषा प्रत्ययाशिवाय बोलत असल्यामुळें, एक वस्तु दाखवावयास वस्तुशब्दाच्या पुढें एक या अर्थाचा शब्द रानटी आर्य उच्चारित, दोन वस्तु दर्शविण्याकरितां दोन ह्या अर्थाचा शब्द वस्तुशब्दापुढें उच्चारित आणि तीन वस्तु दाखवावयाच्या असल्यास वस्तुशब्दापुढें तीन या अर्थाचा शब्द घालीत. आणि एथें घोडें थावें. चार ह्या अर्थाचा किंवा चाराहून जास्त संख्या दर्श-

विणारा शब्द भाषेत नसल्यामुळे सर्व व्यवहार त्रिकाच्या घडामोडीवर चाले. अशा त्रैकावस्थेत हा रानटी समाज असता, बाह्य कारणांचा आघात होऊन, तो रानटी समाज सप्रत्ययभाषा बोलू लागला आणि सप्रत्यय अशीं तीन वचनें, कारण तीनपर्यंत च संख्या माहीत होती, त्याच्या बोलण्यांत सहज च येऊं लागलीं. चार किंवा पांचपर्यंत संख्या माहीत असल्या तर चार किंवा पांच सप्रत्यय वचनें निर्माण झालीं असतीं यांत संशय नाही. परंतु रानटी आर्यांना तीन च आंख मोजतां येत असल्यामुळे त्यांच्यांत तीन च वचनें निर्माण झालीं. तीन च पर्यंत संख्या मोजण्या इतकी ज्यांची मजल गेली असे रानटी समाज अद्याप ही कांहीं आहेत. त्या च दर्जाचे हे रानटी आर्य होते. कालान्तरानें या त्रैवचनिक आर्यांना तिहींच्यापुढें आंख मोजतां येऊं लागले व संख्या असंख्य आहेत हें ज्ञान झालें. हें ज्ञान होई तोंपर्यंत भाषेत तीन वचनांचा पगडा इतका बेमालूम वसून गेला होता कीं, तीन संख्यावाचक जें रानटी दर्शातील त्रिवचन त्यानें च असंख्य किंवा बहु संख्या दाखवावयाचा प्रघात सोडस्करपणामुळे रूढ झाला. त्रिवचन हें बहुवचनाचें काम करूं लागलें. एकाएकीं पूर्वीचें कोणतें च कांहीं मोडतां येणें शक्य नसतें. सबब, द्विवचनाचें लटांबर गळ्यांत जसें चें तसें च राहूं देऊन मार्ग आक्रमण करावा लागला. द्विवचन रहाण्याचें दुसरें कारण असें कीं, रानटी आर्य दोन या संख्येला बहु समजत नसत. एक ह्या संख्येच्या जवळजवळचा च द्वि, अशी त्यांची समजूत असे. पुढें कालान्तरानें संख्येचे एक व अनेक असे द्विभाग आर्यांना समजूं जेव्हां लागले, तेव्हां दोन ही संख्या अनेकाच्या भागांत पडते हें त्यांच्या लक्षांत आलें व द्विवचन निरर्थक आहे हें ही त्यांनीं ओळखिलें आणि त्याप्रमाणें प्राकृतभाषांत या निरर्थक ओड्याला वगळण्यांत ही आलें, तत्रापि रानटी आर्य जिचे पुरातन उत्पादक त्या संस्कृत व वैदिकभाषांतून हें लटांबर काढून टाकतां आलें नाहीं. कारण, तें भाषासंप्रदायांत इतकें मिसळून गेलें होतें कीं, त्याच्यावर शस्त्रप्रयोग केला असतां, संस्कृतभाषेला मृत्यूच आला असता. ह्या च कारणास्तव पाणिनीयांत बहुषु बहुवचनं असा प्रयोग आला आहे. बहुवचन या शब्दाऐवजीं अनेकवचन हा शब्द पाणिनीनें योजिला

नाहीं. पूर्वाचार्यांची बहुवचन ही च संज्ञा कायम ठेविली. बहुवच-
नाच्याऐवजीं अनेकवचन असा शब्द पाणिनी योजिता, तर एकाहून
अनेक जें द्विवचन त्याचा निर्वाह झाला नसता. रानटी आर्यांना
संख्येचे तीन विभाग माहीत होते. एक, दोन व तीन. आपल्याला
संख्येचे दोन भाग माहीत आहेत, एक व अनेक. दोन च भाग
माहीत असल्यामुळें आपण एकवचन व अनेकवचन अशीं दोन च
वचनें मानतो. त्याप्रमाणें च संख्येचे तीन च भाग करणारे रानटी
आर्य एक संख्येकरितां एकवचन, दोन संख्येकरितां द्विवचन व तीन
संख्येकरितां त्रिवचन, ज्याला पुढें बहुवचन झणूं लागले, अशीं वचनें
मानित. तात्पर्य, रानटी आर्यांना तीनपर्यंत च संख्या माहीत असल्या-
मुळें, त्यांच्या भाषेंत द्विवचन निर्माण झालें व ते रानटी आर्यांचे वंशज
जे वैदिक ऋषि आणि पाणिन्यादि संस्कृत आचार्य त्यांना रूढीस्तव
तसें च घेऊन मिरवावें लागलें. द्विवचनाच्या उत्पत्तीचें हें असें कारण
आहे. पहिल्या कलमांत जे दोन प्रश्न विचारिले होते त्यांपैकीं एकाचें
उत्तर ह्या दुसऱ्या कलमांत दिलें. आतां मराठींत दोन च वचनें कशीं
आलीं तें सांगतो.

२ तीन ह्या संख्येहून जास्त संख्या मोजतां थेंऊं लागल्यावर
आणि संख्येचे एक व अनेक असे विभाग केल्यावर, द्विवचनाची
कांहींएक जरूरी राहिली नव्हती. परंतु संस्कृतभाषेंत द्विवचन नामें,
क्रियापदें, वगैरे जिकडे तिकडे पसरल्यामुळें, संस्कृतभाषा मोडल्या-
शिवाय हा रोग नाहीसा होणें शक्य नव्हतें. रोगी मरावा तेव्हां
नाहींशा होणाऱ्या रोगांपैकीं हा रोग होता. रोगी मारून रोप मार-
ण्याचें हें काम महाराष्ट्रादिभाषांनीं केलें. ब्राह्मण संस्कृत बोलत,
तेव्हां ते मेल्याशिवाय किंवा त्यांना सोडल्याशिवाय म्हणजे त्यांची
भाषा सोडल्याशिवाय द्विवचनापासून सुटका होण्यासारखी नव्हती.
शुद्ध ब्राह्मण, शुद्ध क्षत्रिय व शुद्ध वैश्य ह्यांचा हेवा करणारे जे ब्राह्म्य
ब्राह्मण, ब्राह्म्य क्षत्रिय व ब्राह्म्य वैश्य यांनीं अनार्य लोकांच्या सहाय्यानें
शुद्ध ब्राह्मणादींचा उपमर्द केला व त्यांची शुद्ध संस्कृतभाषा सोडून
आपली अशुद्ध, अस्पष्ट व मिष्ट प्राकृतभाषा खालू करतांना संस्कृतां-
हील द्विवचन व अनेक लकार वगैरे निरुपयोगी लटांबराला फाटा

दिला. नवें राज्य, नवे लोक, नवें राष्ट्र, नवा धर्म व नवी भाषा जेव्हां निर्माण झाली, तेव्हां संस्कृतांतील द्विवचनाची ही अडगळ कायमची फेंकून दिली गेली. अन्यथा परब्रह्माचें उच्छ्वासित जे वेद व ज्यांतील एक स्वर ही चुकला असतां ब्रम्हहत्या केल्याचें पातक लागणार त्या गर्वाण वाणींतील लाडकें द्विवचन शुद्ध ब्राह्मणादि वर्णांच्या हातून उकिरड्यावर फेंकलें गेलें नसतें. तात्पर्य, संस्कृतांतील निरुपयोगी द्विवचन प्राकृतभाषांनीं टाकून दिलें. अर्थात् प्राकृतांची कन्या जी मराठी तीत द्विवचन सहाजिकपणें च आलें नाहीं, फक्त एकवचन व अनेकवचन अशीं दोन वचनें राहिलीं.

३ वस्तुतः पहातां अनेकवचनाची देखील जरूर नाहीं. अनेकवचन काढून टाकिलें तत्रापि अर्थाचा बोध नामी होतो. मराठींत ही सुधारणा होऊन गेली आहे. एक पुरुष, दोन पुरुष, शंभर पुरुष, या मराठी प्रयोगांत अनेक संख्या दोन व शंभर या संख्यावाचक नामांनीं दाखविली जात असून, पुरुष या शब्दानें दाखविली जात नाहीं, हा शब्द जसाचा तसाच रहातो. एथें अडगळ काढून टाकण्याच्या कामीं मराठी महाराष्ट्रीच्या ही पुढें गेली. ह्या कामीं इंग्रजी मराठीच्या मागें आहे. two man, hundred man असे प्रयोग न करतां two men, hundred men असे प्रयोग इंग्रजी करते. ती जेव्हां two man, hundred man असे प्रयोग करण्याची सुधारणा करील तेव्हां मराठीची वरोवरी तिनें केली असें होईल. मराठींतील अकारान्त पुल्लिंगी नामाप्रमाणें अनेक वचनाचा प्रत्यय सर्वत्र झुगारून दिला, ह्यणजे अनेकवचनाला रजा मिळाली. मग एकटें एकवचन तेवढें राहिलें. परंतु त्याला एकवचन हें ही नांव मग शोभणार नाहीं. कारण अनेकाच्या अपेक्षेनें एकाची मातब्बरी भासत असते. तात्पर्य, एकवचनाची ही वस्तुतः जरूरी नाहीं. संख्यावाचक शब्दांनीं दोन, वीस, शंभर वस्तू जशा दाखविल्या जातात तशीच एक ह्या शब्दानें एक वस्तू दाखविली जाईल. त्याकरतां वस्तुशब्दाला विकार करण्याचें कारण नाहीं. हें म्हणणें कित्येकांना काल्पनिक व विचित्र वाटेल. परंतु तसें वाटण्याचें कारण नाहीं. ही सुधारणा म्हणजे वचनाला विलकुल रजा देण्याची सुधारणा कित्येक भाषांत हजारों

वर्षापूर्वी च होऊन गेली आहे. उदाहरणार्थ, Oh Rama! You have killed one thousand giants who habitually ate a hundred men, हे इंग्रजी वाक्य वचनांना अजीवात फांटा देऊन एणेंप्रमाणें संस्कृतभाषेत बोलतां येतें :—

हे नरशतभक्षकराक्षसहस्रमारकराम !

ह्या संस्कृत संबोधक वाक्यांत सात शब्द आहेत व त्यांपैकीं एका ही शब्दाला वचनार्थक किंवा विभक्त्यर्थक विकृति झालेली नाही. ह्या रचनेला सामासिक रचना अथवा वृत्ति अशी संज्ञा आहे. समासांत प्रत्ययांचा लोप करून व केवळ प्रातिपदिक अविकृत शब्द उच्चारून अर्थाचा बोध पूर्णपणें करतां येतो. ही सामासिक वृत्ति अर्वाचीन संस्कृतांत विपुल आहे. तिचा प्रकर्ष पहावयाचा असल्यास तो नैट्या-यिकांच्या ग्रंथांत ह्वा तितका बघून घ्यावा. न्यायग्रंथांत संबंद पान चें पान एका समासानें व्यापिलेले वारंवार आढळतें, तत्रापि शास्त्रीय गहन विषय ध्यानांत येण्यास अडचण पडत नाही, कदाचित् उलटें सौकर्य येतें. अपरिचितांस हें सामासिक बोलणें कसें बसें च वाटेल हें खरें. परंतु हा केवळ अनभ्यस्ततेचा परिणाम आहे. समासानें बोलण्याची संवय केली असतां, तें च समस्त बोलणें व्यस्त बोलण्यापेक्षां सुलभ वाटतें. सौलभ्य व सोय असल्यावांचून सामासिकभाषा प्रचारांत आली च नसती. याला साक्ष प्राकृतभाषांची. प्राकृतभाषा अविद्वान् अशा सामान्य जनांची. परंतु प्रख्यात नाटककार जो भवभूति त्यानें दोनदोन, चारचार ओळी लांब असे समास आपल्या मालतीमाधव नाटकांत योजिलेले सर्व प्रसिद्ध आहेत. हे लंबे लंबे प्राकृत समास तत्कालीन प्राकृतजनांना, श्रोत्यांना व प्रेक्षकांना सहज ऐकतां ऐकतां समजतील अशी खात्री असल्यावांचून नाटककारानें ते केवळ स्वतःच्या हौसेकरितां घातले असतील हें संभवत नाही. सामासिक बोलणें उलगडावयाला विकट नसून उलट अत्यंत सोपें व शिवाय चमत्कृतिजनक असतें. त्यांत वचनें नाहीत, विभक्त्या नाहीत, लकार नाहीत, कंटाळा येतील अशीं वाक्यांवर वाक्यें नाहीत, तें समजावयाला सुवंताचा अभ्यास नको, तिडंताचा नको, कांहीं नको. फक्त

शब्दज्ञान असले म्हणजे झाले. शब्दापुढे शब्द येऊन अर्थ आस्ते-आस्ते श्रोत्यांच्या मनांत उतरत जातो. सर्वांत ही सामासिकभाषा अत्यंत शास्त्रीय. पूर्वज रानटी स्थितीत असतांना त्यांनीं अज्ञानानें ज्या चुर्कांच्या पद्धती निर्माण केल्या त्या चुक्या टाळावयाला उत्तम मार्ग म्हटला म्हणजे ही सामासिकभाषा होय. लौकिकभाषेत जिकडे पहावें तिकडे प्रत्ययांचा बाजार. वचन घ्या प्रत्यय. लिंग घ्या प्रत्यय, विभक्ति घ्या प्रत्यय, आत्मने घ्या प्रत्यय, परस्मै घ्या प्रत्यय, भूत घ्या प्रत्यय, भविष्य घ्या प्रत्यय, प्रत्ययाखेरीज बोलणें नाही. प्रत्यय चुकला कीं अर्थ घसरला. ह्या प्रत्ययांच्या रानांतून वाट काढतां काढतां कोवळ्या बालकांचे तर किती हाल होतात ते विचारूं नका. त्या-ऐवजीं, प्रत्ययांना जीत अजीवात रजा मिळाली आहे ती अप्रत्यय सामासिकभाषा लहान मुलांना शिकण्याला सोडस्कर नव्हे ? हीत प्रत्यय च नसल्यामुळे, चुका पायांत मोडण्याचा धाक च रहात नाही. ही सामासिक भाषापद्धति प्रचारांत येईल तो सुदिन ! एकदां संख्या-वाचक सर्व शब्द भाषेत निर्माण झाल्यावर एकवचन, द्विवचन, त्रिवचन, बहुवचन व अनेकवचन, यांची ह्मणजे वचनाची जरूर च रहात नाही. रानटी आर्यांना तीन च वचनें माहीत होतीं. कित्येक रानटी लोकांच्या भाषांत दहा दहा वीसवीस वचनें आढळतात. हा वचन-बाहुल्याचा प्रकार वचनत्रयाच्या इतकाच रानटी स्थितीचा द्योतक आहे.

४ वचनें मुळींच नसणें हें सर्वांत उत्तम. या च सुधारणेकडे मराठी वगैरे भाषा आस्तेआस्ते जात आहेत. तीन वचनांची दोन वचनें झालीं. दोहोंचें यापुढें हजारों वर्षांनीं एकवचन होईल आणि नंतर वचनाला अजीवात फाटा मिळेल. तिहींचीं दोन वचनें व्हाव-याला तीनचार हजार वर्षे लागलीं. यावरून मुळींच वचन काढून टाकावयाला किती हजार वर्षे लागतील त्याचा अंदाज करावा.

५ हा पोकळ व अनिश्चित अंदाज करीत बसणें जितकें उपयो-गाचें आहे त्यापेक्षां संस्कृतांत जीं तीन वचनें आहेत त्यांच्या रचनेचा अभ्यास भाषाशास्त्राला जास्त उपकारक आहे. संस्कृतांत सात विभक्त्या आहेत व ह्या साती विभक्त्यांना तीन वचनें आहेत. म्हणजे एकंदर २१ स्थानें प्रत्ययांचीं होतात. या प्रत्ययांचा अर्थ काय व ते

शब्दांना कसे जुडत गेले याचा शोध करणे मनोरंजक आहे. वैदिक व पाणिनीयभाषा सप्रत्ययावस्थेत असलेल्या आपणाला माहीत आहेत. वैदिकभाषा ज्या अप्रत्ययभाषेपासून निघाली त्या भाषेचा मासला किंचित् अवशिष्ट राहिलेला आहे. अप्रत्यय स्थितीत फक्त शब्द एकापुढे एक उच्चारून वाक्य बनत असे, अशी आपण ह्या अवशिष्ट शब्दांच्या प्रमाणांवरून कल्पना करतो इतकेंच. तेव्हां शोधाचा प्रारंभ सप्रत्यय जी वैदिकभाषा तिजपासून करणे प्राप्त होतें. वैदिक भाषेत शब्दांना सात विभक्त्यांत जे प्रत्यय लागतात त्यांची याद पाणिनीने दिली आहे, आणि त्याखेरीज सुपां, सुलुक् इत्यादि सूत्रांत व आज्ञाक्षरसुक या सूत्रांत आणीक विभक्तिप्रत्यय सांगितले आहेत. स्वौजस इत्यादि सूत्रांतील प्रत्ययांना सुपां सुलुक् इत्यादि सूत्रांतील प्रत्यय बहुलत्वाने येणारे अपवाद म्हणून सांगितले आहेत. याचा अर्थ इतकाच कीं, हे अपवादक प्रत्यय वैदिकभाषेत पूर्ववैदिकभाषेतील अवशिष्ट म्हणून राहिलेले प्रत्यय होत. उदाहरणार्थ, वैदिकभाषेत देव या शब्दाचे देवौ असे द्विवचन होत असे. परंतु या देवौ रूपाप्रमाणेच किंवा त्याहून ही जास्त प्रमाणांत देवा असे द्विवचनाचे अपवादक रूप आढळते. मराठीत देवानें हें तृतीयचें रूप सररहा आहे, परंतु ज्ञानेश्वरीत व इतर जुन्या कविनेत देवें असे अपवादक रूप सडकून येतें. हें देवें रूप देवानें या रूपाहून जुनाट आहे. त्या प्रमाणेच वैदिक देवा हें द्विवचनाचें रूप वैदिक देवौ वा रूपाहून जुनाट आहे. पूर्ववैदिक व वैदिकभाषेत अकारांत पुलिंगी देव शब्द असा चाले :—

एक	द्वि	बहु
१ देवस्	देवौ, देवा	देवासस्, देवाः, देवे, देवाँः
२ देवन्	देवौ, देवा	देवान्
३ (देवया) देवेन	देवाभ्याम्	देवभिस्, देवैः
४ देवाय	देवाभ्याम्	देवोभ्यस्, देवे
५ देवात्	देवाभ्याम्	देवोभ्यस्, देवे
६ देवस्य	देवयोस्	देवानाम्
७ (देवा) देवे	देवयोस्	देवेषु

या रूपांतील प्रत्ययांचा अर्थ लावण्याचा प्रयत्न करू. वैदिकभाषेहून दुसऱ्या कोणत्या ही सगोत्र जुनाट भाषेचे आपल्याला तपशीलवार ज्ञान नाही. अपवादक प्रत्ययावरून एवढे मात्र अनुमान होतं की, वैदिकभाषेहून जुनाट अशी एक जुनाट वैदिकभाषा होती. त्या जुनाट वैदिकभाषेत ज्या अर्थी द्विवचनीं आ, अनेकवचनीं असस्, तृतीयेचा अयाच्, सप्तमीचा आल्, इत्यादि प्रत्यय आहेत त्या अर्थी हे प्रत्यय ऊर्फ शब्दसंक्षेप जुनाट वैदिकभाषेहून ही अति जुनाट अशा पूर्ववैदिकभाषेतून आले असले पाहिजेत. म्हणजे (१) वैदिकभाषा, (२) जुनाट वैदिकभाषा व (३) अत्यन्त जुनाट पूर्ववैदिकभाषा, अशा तीन भाषा एका पूर्वी एक होऊन गेल्या असाव्या असे अनुमान होतं. पैकीं वैदिकभाषा व जुनाट वैदिकभाषा ह्या दोन्ही एकाच भाषेचीं नवीं व जुनीं रूपे आहेत. जीपासून जुनाट वैदिकभाषेत व वैदिकभाषेत प्रस्तुत प्रत्यय आले ती अत्यन्त जुनाट वैदिकभाषा स्वतंत्र निराळी भाषा होती यांत मात्र संशय नाही. ही निश्चित अनुमाने गृहीत धरून, प्रत्ययांचा अर्थ लावण्याचा प्रयत्न करावयाचा आहे. बोलणें वचनासंबंधाचें आहे. सबब, मी असे अनुमान करतो कीं, प्रथमेचे स्, आ किंवा औ, व अस् किंवा असस्, हे प्रत्यय एक, दोन व तीन या संख्यांचे वाचक अनुक्रमानें आहेत. स् चा उच्चार पाणिनीय भाषेत किंवा सध्यां मराठीत जो होतो त्याहून निराळा उच्चार अत्यन्त जुनाट वैदिकभाषेत होत असे. जवळजवळ ङ् च्या सारखा स् चा उच्चार असे. किंवा जवळजवळ विसर्गासारखा स् चा उच्चार असे; म्हणजे कंठ्य असे. वैदिकभाषेत, अर्थात पाणिनीय भाषेत स् चा हा कंठ्य उच्चार जाऊन दन्त्य झाला; तत्रापि त्याच्या कंठ्यत्वाची आठवण बुजाली नव्हती. पदांतीं दन्त्य स् चा कंठ्य विसर्ग होतो, असा जो नियम पाणिनी सांगतो त्याचें कारण स् चें मूळचें कंठ्यत्व होय. रामस् पठति—रामः पठति हा जो बदल होतो तो कां होतो, तर स् हा मूळचा कंठ्य आहे. म्हणजे स् चा कंठ्य उच्चार वैदिकभाषेत इतरत्र यद्यपि दुप्त होऊन दन्त्य झाला होता, तत्रापि पदांतीं तो कंठ्य उच्चार जसा चा तसा च कायम राहिला. याचा अर्थ एवढाच कीं, रामस् याचा उच्चार रामः असा वैदिक किंवा पाणिनीय काळीं होत असे.

विविध विषय

शब्दांना कसे जुडत गेले याचा शोध करणे मनोरंजक आहे. वैदिक व पाणिनीयभाषा सप्रत्ययावस्थेत असलेल्या आपणाला माहीत आहेत. वैदिकभाषा ज्या अप्रत्ययभाषेपासून निघाली त्या भाषेचा मासला किंचित् अवशिष्ट राहिलेला आहे. अप्रत्यय स्थितीत फक्त शब्द एकापुढे एक उच्चारून वाक्य बनत असे, अशी आपण ह्या अवशिष्ट शब्दांच्या प्रमाणांवरून कल्पना करतो इतकेंच. तेव्हां शोधाचा प्रारंभ सप्रत्यय जी वैदिकभाषा तिजपासून करणे प्राप्त होतें. वैदिक भाषेत शब्दांना सात विभक्त्यांत जे प्रत्यय लागतात त्यांची याद पाणिनीने दिली आहे, आणि त्याखेरीज सुपां, सुलुक् इत्यादि सूत्रांत व आज्ञाक्षरसुक्त या सूत्रांत आणीक विभक्तिप्रत्यय सांगितले आहेत. स्वौजस इत्यादि सूत्रांतील प्रत्ययांना सुपां सुलुक् इत्यादि सूत्रांतील प्रत्यय बहुलत्वाने येणारे अपवाद म्हणून सांगितले आहेत, याचा अर्थ इतकाच कीं, हे अपवादक प्रत्यय वैदिकभाषेत पूर्ववैदिकभाषेतील अवशिष्ट म्हणून राहिलेले प्रत्यय होत. उदाहरणार्थ, वैदिकभाषेत देव या शब्दाचें देवौ असे द्विवचन होत असे. परंतु या देवौ रूपाप्रमाणेंच किंवा त्याहून ही जास्त प्रमाणांत देवा असें द्विवचनाचें अपवादक रूप आढळतें. मराठींत देवानें हें तृतीयचें रूप सररहा आहे, परंतु ज्ञानेश्वरीत व इतर जुन्या कविनेंत देवें असें अपवादक रूप सडकून येतें. हें देवें रूप देवानें या रूपाहून जुनाट आहे. त्या प्रमाणेंच वैदिक देवा हें द्विवचनाचें रूप वैदिक देवौ या रूपाहून जुनाट आहे. पूर्ववैदिक व वैदिकभाषेत अकारांत पुष्पिगी देव शब्द असा चाले :—

	एक	द्वि	बहु
१	देवस्	देवौ, देवा	देवासस्, देवाः, देवे, देवाँः
२	देवन्	देवौ, देवा	देवान्
३	(देवया) देवेन	देवाभ्याम्	देवाभिस्, देवैः
४	देवाय	देवाभ्याम्	देवेभ्यस्, देवे
५	देवात्	देवाभ्याम्	देवेभ्यस्, देवे
६	देवस्य	देवयोस्	देवानाम्
७	(देवा) देवे	देवयोस्	देवेषु

ह्या रूपांतील प्रत्ययांचा अर्थ लावण्याचा प्रयत्न करू. वैदिकभाषेहून दुसऱ्या कोणत्या ही सगोळ जुनाट भाषेचे आपल्याला तपशीलवार ज्ञान नाही. अपवादक प्रत्ययावरून एवढे मात्र अनुमान होतं की, वैदिकभाषेहून जुनाट अशी एक जुनाट वैदिकभाषा होती. त्या जुनाट वैदिकभाषेत ज्या अर्थी द्विवचनी आ, अनेकवचनी असस्, तृतीयेचा अयाच्, सप्तमीचा आल्, इत्यादि प्रत्यय आहेत त्या अर्थी हे प्रत्यय ऊर्फ शब्दसंक्षेप जुनाट वैदिकभाषेहून ही अति जुनाट अशा पूर्ववैदिकभाषेतून आले असले पाहिजेत. म्हणजे (१) वैदिकभाषा, (२) जुनाट वैदिकभाषा व (३) अत्यन्त जुनाट पूर्ववैदिकभाषा, अशा तीन भाषा एका पूर्वी एक होऊन गेल्या असाव्या असे अनुमान होतं. पैकीं वैदिकभाषा व जुनाट वैदिकभाषा ह्या दोन्ही एका च भाषेचीं नवीं व जुनीं रूपे आहेत. जीपासून जुनाट वैदिकभाषेत व वैदिकभाषेत प्रस्तुत प्रत्यय आले ती अत्यन्त जुनाट वैदिकभाषा स्वतंत्र निराळी भाषा होती यांत मात्र संशय नाही. ही निश्चित अनुमाने गृहीत धरून, प्रत्ययांचा अर्थ लावण्याचा प्रयत्न करावयाचा आहे. बोलणे वचनासंबंधाचें आहे. सबब, मी असे अनुमान करतो की, प्रथमेचे स्, आ किंवा औ, व अस किंवा असस्, हे प्रत्यय एक, दोन व तीन या संख्यांचे वाचक अनुक्रमाने आहेत. स् चा उच्चार पाणिनीय भाषेत किंवा सध्यां मराठीत जो होतो त्याहून निराळा उच्चार अत्यन्त जुनाट वैदिकभाषेत होत असे. जवळजवळ ङ् च्या सारखा स् चा उच्चार असे. किंवा जवळजवळ विसर्गासारखा स् चा उच्चार असे; म्हणजे कंठ्य असे. वैदिकभाषेत, अर्थात पाणिनीय भाषेत स् चा हा कंठ्य उच्चार जाऊन दन्त्य झाला; तत्रापि त्याच्या कंठ्यत्वाची आठवण बुजाली नव्हती. पदांतीं दन्त्य स् चा कंठ्य विसर्ग होतो, असा जो नियम पाणिनी सांगतो त्याचें कारण स् चें मूळचें कंठ्यत्व होय. रामस् पठति=रामः पठति हा जो बदल होतो तो कां होतो, तर स् हा मूळचा कंठ्य आहे. म्हणजे स् चा कंठ्य उच्चार वैदिकभाषेत इतरत्र यद्यपि लुप्त होऊन दन्त्य झाला होता, तत्रापि पदांतीं तो कंठ्य उच्चार जसा चा तसा च कायम राहिला. याचा अर्थ एवढाच की, रामस् याचा उच्चार रामः असा वैदिक किंवा पाणिनीय काळीं होत असे.

वन्त्य स चा कंठ्य विसर्ग कां होतो हैं पाणिनीया मारीत नव्हते. मात्र होतो, हे तो नित्याच्या बोलण्यांत पहात होना. सबब, तो चमत्कार रयाने नमूद करून ठेविला. एणेंप्रमाणें रामस्=रामः हे रूप सिद्ध झालें. रामस् किंवा रामः याचा अर्थ एक राम.

६ अति जुनाट वैदिकभाषेंत स चा उच्चार ऱ्ह सारखा कंठ्य होत असे म्हणून वर सांगितलें. या अति जुनाट ऱ्ह चा पाणिनीय-कालीं व वैदिककालीं र झाला. परंतु हा ऱ्ह अत्यन्त लुप्त झाला नाही. पदांवीं पाणिनीयकालीं हा ऐकूं येत असे. पाणिनीनें ससजुपां रुः ष्या सुत्रांत पदांवींच्या स चा र हातो म्हणून सांगितलें आहे. स चा र होणें हा आपल्याला चमत्कार वाटतो. परंतु पाणिनीच्या ष्या र चा उच्चार ऱ्ह होना हे लक्षांत घेतलें म्हणजे हा चमत्कारिकपणा वाटत नाहीसा होतो. ऱ्ह तीळ ह वर जास्त जोर दिला ह्यजें ऱ्ह ह च्या किंवा उपसर्जनीयाच्यासारखा भासतो, आणि र वर जास्त जोर दिला म्हणजे ऱ्ह र च्यासारखा भासतो. स चा उपसर्जनीय होतो व स चा र होतो. हे जे दोन नियम पाणिनीनें दिले त्याचें कारण ऱ्ह चे हे दोन उच्चार होत. एणेंप्रमाणें रामस् पासून दोन रूपें होत, रामः किंवा रामह, आणि रामऱ्ह किंवा रामर.

७ ऱ्ह व उपसर्जनीय हे कंठ्य आहेत व त्यांचे अ ङीं सावर्ण्य आहे. ह वर जास्त जोर दिला म्हणजे ऱ्ह हि कंठ्य होतो व त्याचें अ ङीं सावर्ण्य निपजतें. सबब पुनर् + रविः याचा संधि र चा अ होऊने. पुन अ रविः =पुना रविः असा होतो. र च्या पुढें र आला असतां पाठीमागील स्वराला दीर्घत्व येतें म्हणून पाणिनी सांगतो, परंतु ते कां येतें हे तो सांगत नाही. खरें कारण ऱ्ह चा पूर्वसवर्णाभिवन पावण्याचा स्वभाव होय. पुनऱ्ह रविः = पुन अ रविः = पुना रविः । हरिः रमते =हरिऱ्ह रमते = हरिहि रमते = हरि इ रमते = हरी रमते. । गुरुः = गुरुह = गुरुउ = गुरु रमते. । इ. इ. इ. ऱ्ह चा हा स्वभाव प्रथमेचें द्विवचन साधनांना उत्तम दृष्टीस पडतो. स चा प्रत्यय एक ही संख्या दाखवितो. दोन ही संख्या जुनाट गानटी आर्थे दोनदां एक ही संख्या उच्चारून प्रदर्शित करीत. स = ऱ्ह = ऱहा प्रत्यय एक देव

दर्शयिष्यास एकदां लायीत, आणि दोन देव दर्शयिष्यास दोनदां लायीत. तेव्हां, देव+स+स अशी द्विवचनार्थक स्थिति आली. स चा ङ् होऊन देव+ङ्+ङ् अशी स्थिति आली. पुढे ङ् ऊर्फ र् असल्यामुळे पहिल्या ङ् ला पाठीमागील अ मुळे पूर्वे सवर्णत्व येऊन देव+अ+ङ् अशी स्थिति झाली. अनेक रानटीभाषांत ह् चा व् आणि व् चा उ होत असतो. तो च स्वभाव रानटी आर्यांच्या ही भाषेचा होता. सबब दुसऱ्या ङ् चा उ होऊन देव+अ+उ अशी स्थिति झाली. र् चा उ होतो हें अतो रोः या सूत्रांत पाणिनी सांगतो. परंतु र् चा उ कां होतो हें तो सांगत नाही. स् चा उच्चार जुनाट रानटी आर्यांच्या भाषेंत ङ् होता व ङ्=ह् चा व्=उ असा बदल ते करीत हें पाणिनीला माहित नव्हतें. पण स् चा र् होतो व र् चा उ होतो हे तो विचक्षण वैयाकरण पहात होता. आणि जें त्यानें भाषेंत प्रत्यक्ष पाहिलें तें त्यानें काळजीपूर्वक नमूद करून ठेविलें. हा त्याचा आस्थेवाईकपणा सध्यां आपल्या फार उपयोगी पडतो. कारण तो जी स्थिति नमूद करतो व जे बदल दाखल करतो त्यांवरून भाषेचा पूर्वीचा इतिहास कळण्यास मार्ग होतो. एणेंप्रमाणें देव+अ+उ अशी स्थिति प्राप्त होऊन द्विवचनाचें देवौ हें रूप पाणिनीकालीं व वैदिककालीं साधे. देवौ क्षणजे दोन देव. देवौ रूप होतांना पहिल्या ङ् चा अ होई व दुसऱ्या ङ् चा उ होई. दुसऱ्या ङ् चा ही कित्येक रानटी आर्य पूर्वसवर्ण च करीत, क्षणजे देव+अ+अ अशी स्थिति येऊन देवा असें द्विवचनाचें दुसरें रूप बने.

८ आतां त्रिवचनाचें (कारण रानटी आर्यांना तीनपर्यंत च आंख मोजतां येत होते) ऊर्फ ज्याला पुढे पाणिनी बहुवचन द्व्यणुं लागला व आपण अनेकवचन द्व्यणतो त्याचें पृथक्करण करूं. रानटी आर्य तीन देव दाखवावयाला एकसंख्यावाचक स्=ङ् हा प्रत्यय देव शब्दास तीनदां लायीत. म्हणजे देव+स+स+स अशी स्थिति प्राप्त होई. पहिल्या स् चा ङ् होऊन पूर्वसवर्ण अ होई आणि निसऱ्या स् चा ङ् होऊन उपसर्जनीय बने. म्हणजे देव+अ+स+ अशी स्थिति होऊन देवासः हें त्रिवचनाचें रूप निर्माण होई. किंवा पहिल्या

स् चा ऋ व अ होऊन दुसऱ्या दोन्ही स् चा ऋ व उपसर्जनीय होई आणि देव+अ+ः +ः अशी स्थिति बनून देवाः हे त्रिवचनाचे दुसरें रूप साधे. देवः या रूपांत एक स् आहे, देवौ त दोन स् आहेत व देवाः त तीन स् आहेत. ह्या स् प्रत्ययाचा अर्थ एक ऋणून आपण अनुमान वसविलें. ह्या अनुमानाला एक प्रत्यक्ष पुरावा ही आहे. संस्कृत व सपदि अशीं दोन अव्ययें अगदीं जुनाटांतल्यापैकीं आहेत. पहिल्याचा अर्थ एकवेळ व दुसऱ्याचा अर्थ एकदम असा आहे. देखें दोन्ही शब्दांत स चा अर्थ एक असा आहे हें निश्चित. अनेकवचनाचें तिसरें रूप देवे. हें रूप देवासः व देवाः या रूपांहून जुने. अस्मे, युष्मे, सर्वे, वगैरे सर्वनामांत हें एकारांत रूप वैदिकभाषेंत येतें. हें एकारांत रूप पैशाचीभाषेंत आढळतें, जसें पुलिशे. याची साधनिका वरच्या दोन्ही रूपांच्याहून निराळी आहे. देवासस् या रूपांत स्=ह= अ असे आदेश होतात. देवे या रूपांत स्=ह=अ=य=इ असे आदेश होऊन देव+स्+स्+स्=देव+अ+इ+इ अशी स्थिति बने व देवे हें रूप निष्पन्न होई. अनेकवचनाचें चवथें रूप देवाँः याची साधनिका अशीः— कोणता ही अवसानींचा अप्रगृह्य स्वर विकल्पें अनुनासिक असे. त्यामुळें देवाह या रूपांतील अन्त्य आ अनुनासिक उच्चारित, ऋणजे देवाँह असा उच्चार होई. ह्या अनुनासिकाचा उच्चार न् होऊन देवान्ह असें रूप होई. अन्त्य ह चा लोप होऊन देवान् हें रूप बने.

९ आतां द्वितीया साधनिकेकरितां घेऊं. द्वितीयेपासून सप्तमी पर्यंतच्या विभक्त्यांचीं रूपें साधतांना प्रथमारंभीं असा इशारा देणें ह्मण आहे कीं, प्रथमेच्या तिन्हीं वचनांचीं रूपें इतर विभक्त्यांच्या रूपांना आधार आहेत, ऋणजे प्रथमेच्या रूपांना कर्म, करण, संप्रदान, अपादान, इत्याद्यर्थक प्रत्यय लागून बाकींच्या विभक्त्यांचीं रूपें सिद्ध होतात. देव याचें प्रथमैकवचन देवस् याला म् प्रत्यय लागून देवस्+म्=देवह्+म् अशी स्थिति होई व ह् चा पूर्वसवर्णांत लोप होऊन देवम् असें द्वितीयैकवचनाचें रूप साधे. त्या च प्रमाणें देवौ+म्=देवौम् अशी स्थिति होऊन अन्त्य म् चा लोप होई व देवौ हें द्वितीया द्विवचनाचें रूप साधे. प्रथमेच्या अनेकवचनाचें देवाँः ऋणून जें चवथें रूप

सांगितले तें आधाराला घेऊन देवां: + म् अशी स्थिति होई व अनुनासिकाचा न् होऊन आणि अन्त्य म् चा लोप होऊन देवान् हें वैदिक रूप बने. म् प्रत्ययाचा अर्थ निर्जाव वस्तु, सर्जाव किंवा सामर्थ्यवान् वस्तूनें असमर्थ किंवा निर्जाव वस्तूवर व्यापार चालविलेली वस्तु.

१० द्वितीयेपुढील ज्या विभक्त्या त्यांचीं हि रूपें प्रथमेच्या रूपांना प्रत्यय जोडून होत. प्रथमेच्या रूपांनीं एक, दोन व तीन या संख्यांचा बोध होई व बाकीच्या विभक्त्यांच्या प्रत्ययांनीं कर्म, करण, संप्रदान इत्यादि अर्थ दाखविले जात, त्यांना वचनांचे संख्यादर्शक प्रत्यय निराळे लावण्याची जरूर नसे. तात्पर्य, वचनांचे प्रत्यय निराळे व विभक्त्यांचे प्रत्यय निराळे. वचनांचे प्रत्यय एकदां प्रथमा विभक्ती साधतांना लावीत व त्या विभक्तीच्या रूपांवर इतर विभक्त्यांच्या प्रत्ययांचीं कळमें करीत. तृतीया, चतुर्थी व पंचमी यांच्या एकवचनीं आणि षष्ठी व सप्तमी यांच्या तिन्ही वचनीं स्य या जुनाट शब्दाचीं स्थेन, स्या, स्ये, स्यै, स्यस्, स्यास्, स्यत्, स्य, स्योस्, स्याम्, स्यु, स्यि, स्यौ इत्यादि रूपें लागत. आणि तृतीया, चतुर्थी व पंचमी यांच्या द्विवचनीं व त्रिवचनीं भ्याम्, भ्यस्, भिस् इत्यादि भादि प्रत्यय लागत. तृतीयादि विभक्त्यांची साधनिका अशी:—

(१) देवस् + स्थेन = देवह्येन = देवह्येन = देव येन = देव एन = देवेन
(पूर्वसवर्ण)

✽ स्य चा ह्य व ह्य चा य होतो. तृतीयैकवचनाचा जो टा प्रत्यय तत्स्थानीं इन आदेश होतो, असें पाणिनी सांगतो. हा इन (वस्तुतः एन) कोटून कसा आला तें त्याला माहीत नाही.

(२) देवा + भ्याम् = देवाभ्याम्

✽ तृतीया. चतुर्थी व पंचमी यांच्या द्विवचनांचे रूप साधतांना प्रथमेचें द्विवचन द्वौ हें आधाराला न घेतां, जुनें देवा हें रूप आधाराला घेऊन त्याला भ्याम् प्रत्यय जोडीत. भ्याम् प्रत्ययाच्या आधीं अंगस्य दीर्घः स्यान्

असं पाणिनी सांगतो. देवा या जुनाट रूपाला भ्वाम् प्रत्यय लागतो हें त्याला माहीत नाही.

(३) देवे + भिस् = देवेभिः = देवेहिः = देवेहः = देवैः

✽ भ चा ह् होतो. भिस् प्रत्ययाच्या स्थानीं ऐस् आदेश होतो म्हणून पाणिनी सांगतो. भि च्चा ऐ कां व कसा होतो हें त्याला माहीत नाही. ए + ह् चा संधि ऐ असा जुनाट भाषित होत असे.

(४) देवस् + स्य = देवह् + ह्य = (ह् चा अ होऊन व ह्य चा य होऊन) देवा + य = देवाय.

✽ ए प्रत्ययाच्या स्थानीं य आदेश होतो व अंगाला दीर्घत्व येतें असं पाणिनी सांगतो. य प्रत्यय कसा आला व अंगाला दीर्घत्व कां येतें हें पाणिनीला माहीत नाही.

(५) देवाभ्याम् तृतीया द्विवचनाप्रमाणे.

(६) देवे + भ्यस् = देवेभ्यः

✽ देवे या जुनाट रूपापुढें भ्यस् प्रत्यय लागला आहे. बहुवचनें ज्ञल्येत् क्षणजे भ्यस् प्रत्यय पुढें असतां अंगाचा एकार होतो, असं पाणिनी सांगतो. एकार कां येतो तें पाणिनीला माहीत नाही.

(६) देवस् + स्यत् = देवह् + स्यत् = देवा ह्यत् = देवायत् = देवाभत् = देवात्

(७) तृतीया द्विवचनाप्रमाणे.

(८) चतुर्थी अनेकवचनाप्रमाणे.

(९) देवस् + स्य = देवह् + स्य = (ह् चा पूर्वसवर्ण होऊन) देवस्य.

(१०) देवअ + स्योस् = देवअ + ह्योस् = देवअ + योस् = देवअ + ओस् = देवय् + ओस् = देवयोः

✽ ओस् प्रत्ययामागें अंगाला एकार होतो म्हणून पाणिनी सांगतो. वस्तुतः द्विवचन देवअअ असं आहे. देवअअ चें देवअ. अ चा य होऊन देवय्.

(११) देवान् + याम् = देवान् + ह्याम् = देवान् + याम् =
देवान् + आम् = देवानाम् .

✽ आम् प्रत्ययाला नुमागम होतो ङणून पाणिनी सांगतो.

(१२) देवस् + स्यि = देवह् + ह्यि = देवह् + यि = देव् + इ =
देवः .

✽ पाणिनी इ प्रत्यय देतो.

(१३) पष्ठी द्विवचनाप्रमाणे.

(१४) देवे + स्यु = देवेप्यु = देवेषु.

✽ अंगाला एकार होतो ङणून पाणिनी लिहितो.

(१५) देव् + स् = देवह् = देवअ ३

✽ संबोधन ङणजे दुराद् आह्वान. ते असतांना अंत्य
स्वर प्लुत होतो. ह् चा सवर्ण अ होऊन देवअअअ
असें रूप झालें. स् चा लोप होतो ङणून पाणिनी सांगतो.
तसा प्रकार नसून, तीन स् चे तीन अ होऊन संबोधनीं
त्रिमात्राक प्लुत अ होतो.

९ वरील पृथकरणाचा आतां समाजदृष्ट्या अर्थ करूं. अर्थ कर-
ण्याला सुलभ जावें म्हणून देव या शब्दाचीं जुनाट आर्यभाषेंत, वैदिक-
भाषेंत व पाणिनीयभाषेंत आठ हि विभक्त्यांत एकंदर जीं रूपें सांपडलीं
तीं सर्व एकटिकाणीं नमूद करतो.

	एक	द्वि.	त्रि.
१	देवः	देवौ, देवा	देवाः, देवासः, देवे, देवाः
२	देवम्	देवौ, देवा	देवान्
३	देवेन, (देवया)	देवाभ्याम्	देवेभिः, देवैः
४	देवाय	देवाभ्याम्	देवभ्यः, देव
५	देवात्	"	" देवे
६	देवस्य	देवयोः	देवानाम्
७	देवे देवा	"	देवेषु
८	देव ३	देवौ ३	देवाः ३ इ. इ. इ.

एकवचनांत आठ हि विभक्त्यांत देव हें एक च रूप आहे. द्विवच-
मांत देवौ व देवा अशीं दोन रूपें आहेत. त्रयणें वैदिककालीं हीं
दोन्हीं रूपें बोलण्यांत येत व दोन्हीं रूपें शिष्ट समजलीं जात. त्यां-
तल्या त्यांत देवा हें रूप जुनाट समजत. अर्थ नीट उलगडण्याकरितां
मराठींतील एक दोन उदाहरणें घेऊं. शिष्ट मराठींत माणसें असें रूप
येतें. परंतु कोंकणांतील बालूंच्या मराठींत माणसां असें रूप येतें.
याचा अर्थ असा कीं, हीं दोन रूपें योजणारे समाज शिष्ट व अशिष्ट
असे दोन आहेत. समजा कीं, शिष्ट मराठींत माणसें व माणसां हीं
दोन्हीं रूपें प्रचलित आहेत. तर त्यापासून असा बोध होईल कीं, हीं
दोन भिन्न रूपें योजणारे दोन समाज एकवटून गेले असून दोन्ही समाज
पाह्यरीवर आहेत व दोघांना शिष्ट ही संज्ञा आहे. हा च प्रकार वैदिक-
कालीं झाला. देवौ बोलणारा एक समाज होता व देवा बोलणारा
दुसरा आर्यसमाज होता. दोघे तुल्यबल असून दोघांचा मिलाफ
झाला व भाषेंत दोन शिष्ट रूपें शिरलीं. मराठींतील दुसरें एक प्रत्यन्तर
घेऊं. ज्ञानेश्वरीभाषेंत सुंदरें गोपुरें असा प्रयोग येतो व वर्तमान मरा-
ठींत सुंदर गोपुरें असा प्रयोग होतो. कोण्या वर्तमान कवीनें छंदः-
सुखार्थ किंवा हौसेखानर एका च काव्यांत सुंदर व सुंदरें असे अनेक-
वचनीं दोन्ही प्रयोग केले तर त्यापासून अर्थ असा निष्पन्न होईल कीं,
दोन्ही प्रयोग शिष्ट असून, एक दुसऱ्याहून जुनाट आहे. सामाजिक-
वृष्ट्या अर्थ असा होईल कीं, कालाचें बहुत अंतर असणारे असे दोन
समाज होते व एक दुसऱ्याचा वंशज होता. हा च दाखला वैदिक-
कालीन समाजाला हि लावतां येईल. देवा रूप योजणारा समाज
देवौ रूप योजणाऱ्या समाजाहून कालानें अंतरित असून जुनाट होता,
तत्रापि वंशानें एक होता. प्रथमा त्रिवचनाचीं चार रूपें आहेत. पैकीं
देवासः याचा संक्षेप देवाः असल्यामुळें वस्तुतः भिन्न अशीं तीन च
रूपें आहेत. पैकीं देवाः हें रूप देवाः ह्या रूपाचा अनुनासिक पर्याय
आहे. जुनाट रानटी आर्यांत देवाः व देवे असे भिन्न प्रयोग करणारे
दोन समाज असून, शिवाय देवासः हें रूप योजणारा तिसरा हि एक
समाज होता आणि ह्या तीन जुनाट समाजांचा मिलाफ होऊन वैदिक-
समाज बनला. द्विवचनाचीं दोन भिन्न रूपें योजणारे दोन भिन्न समाज

होते झणून सांगितले, देवोवाल्यांचा एक समाज व देवावाल्यांचा दुसरा समाज. हे दोन समाज देव शब्द द्विवचनीं दोन भिन्न तऱ्हांनीं असा चालवीतः-

	१	२
१	देवी	देवा
२	देवौ	देवा
३	देवौभ्यां	देवाभ्याम्

दोन्ही समाजांचा मिलाफ झाल्यावर दोन्ही समाजांच्या भाषांचा हि मिलाफ झाला व दोन्ही भाषांतील उच्चाराला सुकर अशीं रूपें संमिश्र समाजांत शिल्लक राहून प्रचलित झालीं. प्रथमा व द्वितीया यांच्या द्विवचनीं देवौ हें रूप संमिश्र समाजाला उच्चारसुलभ वाटलें आणि तृतीया, चतुर्थी व पंचमी यांच्या द्विवचनीं देवाभ्याम् हें रूप सुलभ वाटलें. हा च प्रकार अनेकवचनाच्या संबंधानें झाला. उपयुक्त तीन समाज देव शब्द अनेकवचनीं तीन तऱ्हांनीं चालवीतः-

	१	२	३
१	देवाः	देवे	देवाँः
२	देवाःम्	देवेम्	देवान्
३	देवाःभिः	देवेभिः	देवान्भिः
४	देवाःभ्यः	देवेभ्यः	देवान्भ्यः
५	देवाःम्	देवेयाम्	देवानाम्
६	देवाःसु	देवेषु	देवान्सु

तिघांचा मिलाफ झाल्यावर संमिश्र समाजानें उच्चाराला सुकर अशीं रूपें तेवढीं ठेविलीं आणि बाकीच्यांना रजा दिली. संमिश्र समाजानें झणजे वैदिकसमाजानें प्रथमेचें देवाः हें रूप ठेविलें, द्वितीयेचें देवान् हें रूप ठेविलें, तृतीयेचें देवेभिः हें रूप ठेवून शिवाय त्याहून सुलभ असें देवैः हें नवें रूप घडविलें, चतुर्थीचें देवेभ्यः रूप पसंत केलें, आणि पष्ठी व सप्तमी यांचीं देवानाम् व देवेषु हीं रूपें घेतलीं. हीं रूपें पसंत करण्यांत उच्चारसौलभ्याकडे जशी दृष्टी होती तशीच अनेक

विभक्त्यांत एकाच उच्चारार्ची जीं रूपें होतीं त्यांना हि वगळण्यांत आले. भ्याम् च्या पाठीमागें देवा हें रूप कां आणि भ्यस् च्या पाठीमागें देवे हें रूप कां, देवान् या द्वितीयेच्या व देवानाम् या षष्ठीच्या रूपांत न अकस्मात् काय ह्यणून घुसला इत्यादि शंकांचें निवारण वरील पृथक्करणानें व अर्थनिवेशनानें होतें. नाहीं तर पाणिनीच्याप्रमाणें कोरडीं कारणें देऊन समाधान मानावें लागतें. भ्याम् च्या पाठीमागें अंगाला दीर्घत्व येतें, भ्यस् च्या मागें अंगाचा एकार होतो, षष्ठीच्या अनेकवचनीं नुमागम होतो आणि द्वितीया अनेकवचनीं अस् प्रत्ययाच्याऐवजीं आन् प्रत्यय येतो, अशीं कांहीं तरी समजून ठरवून घ्यावी लागते. पाणिनीची परिभाषा एकीकडे सारिली ह्यणजे, कित्येक प्रत्ययामागें देव शब्दाचें देवा असें रूप होतें व कित्येक प्रत्ययामागें देवे असें रूप होतें व कित्येक प्रत्ययामागें देव असें च रूप रहातें एवढें च पाणिनी सांगतो हें उघड दिसतें. एका देव शब्दाचीं देवाः, देवान्, देवानाम्, देवेभ्यः अशीं आकारी, नकारी व एकारीं रूपें होतात एवढें च पाणिनी सांगतो. परंतु या कोरड्या सांगण्यानें समाधान होत नाहीं. हीं भिन्न रूपें योजिणारे भिन्न समाज होते, देव हा एक च शब्द ते निरनिराळ्या तऱ्हांनीं चालवीत व ह्या भिन्न समाजांचा मिलाफ होऊन प्रत्येक भाषेंतील उच्चारसुलभ रूपें संमिश्र वैदिकभाषेंत राहिलीं इत्यादि परंपरा कळली ह्यणजे जें समाधान होतें तें असें असें आहे एवढ्या कोरड्या सांगण्यानें होत नाहीं.

१० भिन्न भाषा बोलणाऱ्या भिन्न समाजांचें संमिश्रण होऊन वैदिकसमाज निर्माण झाला या बाबीच्या सिध्यर्थ वैदिकभाषेंतील आंगीक कांहीं शब्दांचें परीक्षण करूं. तस्थिवस् हा शब्द, याचीं रूपें येणेंप्रमाणें:-

	१	२	३	
सर्वनामस्थान	१	तस्थिवान्	तस्थिवांसौ	तस्थिवांसः
	२	तस्थिवांसम्	"	तस्थुषः
भसंज्ञा	३	तस्थुषा	तस्थिवद्भ्याम्	तस्थिवद्भिः
	४	तस्थुषे	"	तस्थिवद्भ्यः
	५	तस्थुषः	"	"
भसंज्ञा	६	"	तस्थुषोः	तस्थुषाम्
	७	तस्थुषि	"	तस्थिवत्सु
	८	तस्थिवन्		

या रूपावलीत रूपांचे तीन भेद आहेत. (१) कित्येक रूपे तस्थि-
वान्स् या अंगावरून साधलेली आहेत; (२) कित्येक तस्थुषु या
अंगावरून निघाली आहेत व कित्येक तस्थिवत् या अंगावरून बनली
आहेत. हा असा त्रिविध प्रकार कां ? पाणिनी सांगतो कीं, हे असे
होते. कोठें होतें तें हि तो सांगतो. ह्या तीन प्रकारांचें पद, भ व
सर्वनामस्थानविशिष्ट, असें त्यानें तीन वर्ग हि केले आहेत. परंतु,
एका च मूळ शब्दांच्या २१ रूपांच्या ह्या अशा तीन तन्हा कां याचा
खुलासा त्यानें केला नाही. वैदिकसमाजापूर्वी अशी स्थिति होती कीं,
उष्, इवान्स् व इवत् असे तीन निरनिराळे प्रत्यय लिटाला लावून तीन
निरनिराळीं कृदन्ते बनविणारे तीन निरनिराळे समाज होते. तस्थिवान्स्
वाले आपले कृदन्त एणेंप्रमाणें चालवीतः—

	१	२	३
१	तस्थिवान्	तस्थिवान्सौ	तस्थिवान्सः
२	तस्थिवांसम्	तस्थिवांसौ	तस्थिवान्सः
३	तस्थिवांसा	तस्थिवांभ्राम्	तस्थिवांभिः
७	तस्थिवांसि	तस्थिवांसोः	तस्थिवांसु

तस्थुष् वाले आपलें कृदन्त असें चालवीतः-

	१	२	३
१	तस्थुष्	तस्थुषौ तस्थुष्	तस्थुषः, तस्थुष्
२	तस्थुपम्	"	" "
३	तस्थुपः	तस्थुद्भ्राम्	तस्थुद्भिः
७	तस्थुषि	तस्थुषोः	तस्थुद्भ्रु

तस्थिवत् वाल्यांचें कृदन्त असें चालेः-

	१	२	३
१	तस्थिवत्	तस्थिवतौ तस्थिवत्	तस्थिवतः, तस्थिवत्
२	तस्थिवतम्	"	" "
३	तस्थिवता	तस्थिवद्भ्राम्	तस्थिवद्भिः
७	तस्थिवतः	तस्थिवतोः	तस्थिवत्सु

लिट्पासून झालेल्या कृदन्ताचे पूर्ववैदिक तीन समाजांत असे तीन प्रकार असत. हे तीन समाज एकवटल्यावर संमिश्र वैदिकसमाजांत तिन्ही प्रकारांनून उच्चारणा सुलभ अशीं रूपें निवडून पाणिनीने दिलेलीं रूपें योजण्याचा प्रघात पाडला. सभा भरवून व कायदा करून प्रघात पाडला असे नव्हे. संमिश्र समाजांच्या बोलण्याच्या घसटीमध्ये तीं तीं रूपें त्या त्या प्रत्ययामार्गे लावण्याचा, संमिश्र समाजाच्या स्वभावानुसार व लकवीनुसार सहज ओघाओघानें प्रघात पडला हतकेंच. वैयाकरण व शाब्दिक जेव्हां शब्दविचार व रूपविचार करूं लागले तेव्हां एकाच शब्दाच्या २१ रूपांत तीन भेद दिसतात असें त्यांच्या लक्षांत आलें. त्या कालीं त्या भेदांचें कारण पहाण्याकडे कळू नव्हता.

वर्तमानकाळीं कारणें शोधण्याकडे लक्ष असल्यामुळे, आपण ह्या भेदांचें कारण देण्याचा यत्न करतो. ह्या तीन समाजांच्या भाषेंतील रूपांची वांटणी एकवीसांपैकीं काणकोणत्या स्थलीं झाली तें पहाण्यासारखें आहे. तस्थिवान्स्वात्कांवा सर्वनामस्थानांचीं पांच रूपें आलीं. तस्थुप्रवाल्यांच्या वाटणीस सर्वद भ ह्यगजे स्वरानें किंवा य नें ज्या प्रत्ययांचा प्रारंभ होतो तत्प्रत्ययान्त रूपें आलीं. आणि तस्थिवत्वाल्यांच्या हिरशास सर्वद पद ह्यगजे व्यंजनानें ज्याचा प्रारंभ होतो तत्प्रत्ययांत रूपें आलीं. ही त्रिविध वांटणी अगदीं सार्वत्रिक आहे. वांटणीचें कारण दुसरें तिसरें काहीं गूढ नसून, फक्त उच्चारसौकर्य हें आहे. स्वरांनीं व य नें ज्यांचा प्रारंभ होतो त्या प्रत्ययाच्या मानगुटीस तस्थु हें अंग बेश बसतें ह्यगुन भ चा प्रांत तस्थु या अंगानें बनला. व्यंजनादि प्रत्ययांच्या खांचावर तस्थिवत् हें अंग नाही बसतें ह्यगुन पद चा प्रांत तस्थिवत् या अंगानें व्यापिला. आणि बाकी राहितेच्या सर्वनामस्थानीं टोलेजंग तस्थिवान्स् या अंगाची स्थापना झाली. ही वांटणी कां झाली हें कळलें ह्यगजे भग द्वितीयेच्या द्विवचनानंतर तस्थिवान्स् शब्द द्वितीयेच्या अनेकवचनीं तस्थिवान्स् हें बडें रूप सोडून एकदम तस्थुः हें नमतें रूप कां धारण करतो व तृतीयेच्या द्विवचनाला पोहोचला असतां ताटकन् तस्थिवद् हें तिसरें च सोंग कां घेतो या चमत्काराचें इंगित कळतें. ह्या सोंगाचें खरें गुह्य पाणिनाला कळलें नसल्यामुळे, तस्थिवस् शब्दापासून तस्थुष् शब्द संप्रसारणानें व इलोपानें त्यानें सिद्ध केला आणि तस्थिवत् शब्द स् स्थानीं त् आगून व अन् चा लोप करून बनविला. वस्तुतः तिन्ही एकयटणारे समाज सर्वदय होते. एक समाज तस्थु या अंगाला उष् प्रत्यय लावी, दुसरा इवान्स् प्रत्यय लावी, आणि तिसरा स् चा सर्वर्ण जो त् त्याचा स्वीकार करून इवत् प्रत्यय लावी.

११ आतां देव शब्दाप्रमाणें तस्थिवांस् किंवा तस्थिवान्स्, तस्थुष् व तस्थिवत् या तीन शब्दांच्या रूपांच्या मिसळीनें जी रूपावली वैदिककाळीं व विशेषतः पाणिनीयकाळीं बनली तिची साधनिका हेतो. सर्वनामस्थानीं तस्थिवान्स्, भस्थानीं तस्थुष् व पदस्थानीं तस्थिवत् हीं अंगें घेऊन साधनिका होते, हें लक्षांत ठेवणें अवश्य आहे.

(१) तस्थिवांस् + स् = तस्थिवान्स् = (दोन्ही स् चा लोप होऊन) तस्थिवान्

✽ पाणिनी तस्थिवत् असा मूळ शब्द धरतो व अंत्याला दीर्घत्व व नुमागम करून तस्थिवान्स् हे अंग तयार करतो. तस्थिवांस् किंवा तस्थिवान्स् असा उच्चार कांहीं काल होऊन, नंतर स् चा लोप होऊन तस्थिवान् हे रूप वैदिक कालीं झालें.

(२) तस्थिवांस् + स् + स् = तस्थिवांस् + अ + उ = तस्थिवांसौ.

✽ अ + उ यांचा संधि अउ ह्यणजे औ असा पूर्वी वैदिक कालीं होत असे. एतत्संबंधक विवेचन " वृद्धि व गुण " या निबंधांत सविस्तर केले आहे.

(३) तस्थिवांस् + स् + स् + स् = तस्थिवांस् + अ + : + : = तस्थिवांसः

(४) तस्थिवांस् + अम् = तस्थिवांसम्

✽ अकारान्त शब्दापुढें म् प्रत्यय व अकारान्तेतर शब्दांपुढें अम् प्रत्यय. पाणिनी अम् प्रत्यय मूळ धरतो व अकारांत शब्दाच्या टि चा लोप करून देवं हे रूप साधितो.

(५) तस्थिवांसौ + म् = (म् लोप करून) तस्थिवांसौ.

(६) तस्थुषस् + म् = (म लोप) तस्थुषः

(७) तस्थुष् + स्या = तस्थुष् + ह्या = तस्थुष् = या = तस्थुष् + आ = तस्थुषा.

(८) तस्थिवत् + भ्याम् = तस्थिवद्भ्याम्

✽ तस्थिवत् शब्दाचें प्रथमा द्विवचन तस्थिवत् जुनाट भाषेंत होत असें हे पाणिनीस माहीत नाहीं. सबब, पद-संबंधक कार्य असतां तस्थिवत् हे अंग धरावें असें तो सांगतो. कां धरावें तें कारण अर्थात् सांगत नाहीं.

(९) तस्थिवत् + भिस् = तस्थिवद्भिः

✽ तस्थिवत् शब्दाचें प्रथमेचें अनेकवचन तस्थिवत् असें जुनाटभाषेंत होई.

- (१०) तस्थुप्+स्ये=तस्थुप्+द्ये=तस्थुप्+ये=तस्थुप्+ए=तस्थुषे.
 (११) तृतीया द्विवचनाप्रमाणें ४ × २
 (१२) तस्थिवत्+भ्यस्=तस्थिवद्भ्यः
 (१३) तस्थुप्+स्यस्=तस्थुप्+ह्यस् (यस्=अस्)=तस्थुषः
 (१४) तृतीया द्विवचनाप्रमाणें ५ × २
 (१५) चतुर्थी त्रिवचनाप्रमाणें ५ × ३
 (१६) पंचमी एकवचनाप्रमाणें ६ × १
 (१७) तस्थुप्+स्योस्=तस्थुप्+द्योस्=तस्थुप्+योस्=तस्थुप्+ ओस्= तस्थुषोः
 (१८) तस्थुप्+स्याम् (ह्याम्=याम्=आम्)=तस्थुषाम्
 (१९) तस्थुप्+स्थि (ह्यि=यि= इ)=तस्थुषि
 (२०) षष्ठी द्विवचनाप्रमाणें ७ × २
 (२१) तस्थिवत्+स्यु=तस्थिवत्सु.
 (२२) तस्थिव इ न्

✽ संबोधनार्थं तस्थिवान् यांतील दीर्घ द्विमात्राक टि च्या ऐवजीं त्रिमात्राक प्लुत अ उच्चारित. तस्थिवान् या रूपांतील शेवटील आ चा ऱ्हस्व होतो ल्गणजे अ होतो असें पाणिनी सांगतो.

व्यंजनांत सर्व शब्द या तस्थिवस् शब्दाप्रमाणें सर्वनामस्थान, भ य पद अशा विभागानें चालतात. यांत स्त्रीलिंगी शब्द पुंलिंगी शब्दाप्रमाणें च चालतात. स्त्रीलिंगाचे वैभक्तिक निराळे प्रत्यय नाहीत ही बाब लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. अकारांत पुंलिंगी शब्द व व्यंजनांत शब्द यांच्या प्रत्ययांची तुलना करूं. प्रथमा व द्वितीया यांचे प्रत्यय दोन्ही शब्दांना सारखे स् व म् हे आहेत, त्यांत बदल नाही. पदस्थानीय प्रत्यय दोन्ही शब्दांना भ्याम् , भिस् व भ्यस् हे सामान्य आहेत, त्यांत हि बदल नाही. भस्थानीय प्रत्ययांत मात्र भेद आहे तो खालील तक्त्यांत देतो:-

	अकारान्त	व्यंजनांत
३ × १	स्येन	स्या -
४ × १	स्य	स्ये -

५ × १	स्यन्	स्यस् -
६ × १	स्य	स्यस् -
६ × २	स्योस्	स्योस् =
६ × ३	स्वाम्	स्याम् =
७ × १	स्यि	स्यि =
७ × २	स्योस्	स्योस् =
७ × ३	स्यु	स्यु =

अकारान्त पुलिङ्गी शब्दांच्या व व्यंजनान्त शब्दांच्या प्रत्ययांमध्ये असा भेद कां ? भेदाचे कारण एक च संभवंतं. ते हें कीं, पूर्ववैदिक आर्यसमाजांत एक भाषा केवळ स्वरान्त शब्दांची असे व दुसरी भाषा व्यंजनान्त शब्दांची असे. संस्कृत शास्त्राखेरीज कळज मराठींत प्रायः प्रत्येक शब्द जसा स्वरान्त असतो तसा प्रकार प्रायः एका पूर्ववैदिकभाषेचा असे. आणि दुसऱ्या पूर्ववैदिकभाषेंत प्रायः सर्व शब्द ह्रस्वर्जांतल्याप्रमाणें व्यंजनान्त असत. स्वरान्त बोलणाऱ्या समाजाचा व व्यंजनान्त बोलणाऱ्या समाजाचा मिश्रण होऊन वैदिकसमाज बनला.

१२ आतां स्वरान्त शब्दांपैकीं अकारान्तेतर शब्द विवेचनार्थ घेऊं. ह, ई, उ, ऊ, ऋ, ॠ, ए, ऐ, ओ, औ व आ असे अकारा स्वर शब्दांच्या शेवटीं असतात. नमुन्याकरितां हरि हा पुलिङ्गी शब्द घेतों.

१	२	३
१ हरिः, हरिँ	हरी हरीँ	हरयः, हर्यः, हरीन्
२ हरिम्	हरी, हर्यौ,	हरीन्
३ हरिणा	हरिभ्याम्	हरिभिः
४ हरये	"	हरिभ्यः
५ हरेः	"	"
६ "	हर्योः	हरीणाम्
७ हरौ	"	हरिषु
८ हरे		

(१) हरि+स्=हरि+ह=हरिः, हरिः

✽ हरिः व हरिः अशीं दोन रूपें होत. अणो ऽ प्रगृह्यस्यानुनासिकः या सूत्राचें विवरण व अनुवृत्ति भट्टोजीनें अशी केली आहे. अप्रगृह्यस्य अणः अत्रसाने अनुनासिकः वा स्यात्. अप्रगृह्य अण् अंती विकल्पाने अनुनासिक होतो. प्रायः प्रत्येक स्वर अनुनासिक उच्चारण्याचा कित्येक पूर्व वैदिकसमाजांचा स्वभाव होता. ते हरिः हें रूप हरिः असें सानुनासिक उच्चारित, सबब तें एथें पुढें साधनिकेंत उपयोगी पडणार झणून दिलें आहे. कोंकणे किंवा गुजराथी स्त्रिया ज्याप्रमाणें सर्व च स्वर सानुनासिक उच्चारतात त्याप्रमाणें सानुनासिक उच्चार करणारा एक पूर्व वैदिकसमाज होता.

(२) हरि+स्+स्=हरि+अ+उ=हर्यौ

हरि+स्+स्=हरिः = हरिहि = हरिइ = हरी

✽ ङ ह = ह चा पूर्वसवर्णत्व पावण्याचा स्वभाव आहे.

✽ औ स्थानीं इ आदेश येतो झणून पाणिनी सांगतो.

(३) हरि+स्+स्+स् = हरि + अ + ह + ह = हर्यः = (र्य उलगडून) हरयः

हरि+स्+स्+स्=हरि+इ+इ+ह=हरी हू=हरीन्

(४) हरि + म् = हरिम्

(५) हरि + स् + स् + म् = हरि + ह् + ह् + म् = हरि + : + : + म् = (म लोप) हरिहि = हरी

(६) हरीन् + म् = हरीन्

✽ अस् स्थानीं न् येतो झणून पाणिनी सांगतो.

(७) हरिः + स्या = हरिह + ह्या = हरि ह्या = हरि या = हरि आ = हरिआ = हरिणा

✽ रि तीळ इ अनुनासिक असल्यामुळें आ प्रत्ययाचा उच्चार हरिआ असा होऊन वैदिककालीं हरिणा असा झाला,

म्हणजे अनुनासिकाचा ण झाला. आ स्थानीं ना आदेश
होतो द्वणून पाणिनी सांगतो. कां होतो तें सांगत नाहीं.

(८) हरी + भ्याम् = हरीभ्याम् = हरिभ्याम्

✽ उच्चारसौकर्यार्थं व संयोगपरत्वामुळे दीर्घ री चा
ऱ्हस्व रि झाला आहे.

(९) हरिस् + स्ये = हरि + ह्ये = हर्ये (ह्ये=ये=ए)=(उलग-
डून) हरये

✽ गुण होऊन ए प्रत्यय लागतो द्वणून पाणिनी सांगतो.

(१०) हरिस् + स्येस् = हरि + एस्=हर्येः=(साधा उच्चार)हरेः

(११) हरिस् + स्येस् = हरेः

(१२) हरी + स्योस् = हरी + ओस् = हर्योः

(१३) हरीः+स्याम् = हरीणाम्

(१४) हरिस् + स्यौ = हर्यौ =(उलगडून) हरौ

(१५) हरीन् + स्यु = हरीष्यु = हरिष्यु = हरिषु

✽ हरीष्यु यांत ष्यु हा संयोग पुढें असल्यामुळे मागील
ई ऱ्हस्व उच्चारिल्ली तरी चाले, सबब ऱ्हस्व होऊन
हरिष्यु = हरिषु असें रूप उच्चारूं लागले.

(१६) हरे !

✽ स्पष्ट व जोरकस संबोधनार्थं प्लुत इ पेशां प्लुत ए
स्वीकारला.

इकारान्त पुंलिंगी शब्दांप्रसागें च उकारान्त पुंलिंगी शब्द चालतात.
यांत प्रथमा द्विवचनार्चीं दोन व त्रिवचनार्चीं तीन रूपें आहेत. पैकीं
हर्यः व हरयः हीं एका च समाजांतील जुनींनवीं रूपें आहेत. त्या
समाजांत प्रथमेचीं रूपें सानुनासिक व निरनुनासिक उच्चारणारे हि दोन
भेद होते. ह्या इकारान्त पुंलिंगी शब्दांत भस्थानीं द्वणजे तृतीया,
चतुर्थी, पंचमी ह्यांच्या एकवचनीं आणि षष्ठी व सप्तमी इतक्या स्थानीं
स्थानान्न निघालेले खालील प्रत्यय लागतात:—

३ × १	स्या =
४ × १	स्ये =
५ × १	स्येस् -
६ × १	स्यर् -
७ × १	स्यौ -
६ × २	स्योर् =
६ × ३	स्याम् =
७ × २	स्योस् =
७ × ३	स्यु =

पैकीं स्येस् व स्यौ हे दोन प्रत्यय इकारान्त व उकारान्त पुलिंगी शब्दांपुढें अकारान्त व व्यंजनान्त शब्दांपुढल्या प्रत्ययांहून निराळे आहेत.

१३ इकारान्त व उकारान्त पुलिंगी शब्दांसंबंधानें विशेष सांगण्यासारखें नाहीं. कित्येक शब्दांचें द्वितीयेचें अनेकवचन नकारान्त असतें व कित्येकांचें विसर्गान्त असतें. ऋकारान्त शब्दांसंबंधानें विशेष सांगण्यासारखी बाब छटली द्वणजे त्यांचें पंचमीचें व षष्ठीचें एकवचन तुरन्त असतें. कर्तृ + स्युस् = कर्तुः. र चा उच्चार उत मिलून गेला इतकें च. हा असा र चा उ होतो हें लक्षांत घेण्यासारखें आहे. पति व सखि ह्या शब्दांसंबंधानें पुढें विवेचन व्हावयाचें आहे तेव्हां ह्या बाबीचा उपयोग होणार आहे. ऋकारान्त शब्दांपैकीं कित्येक शब्द सर्वनामस्थानीं ऋ चा आर् करतात व कित्येक अर् करतात. पैकीं अर् करणारे शब्द जुनाट होत. बाकी अकारान्त, इकारान्त व व्यंजनान्त शब्दांसंबंधानें जी टीका केली ती च ह्या ऋकारान्त शब्दांना हि लागू आहे. एकारान्त, आणि ऐकारान्त शब्दांसंबंधानें कांहीं च नवीन सांगण्यासारखें नाहीं. ओकारान्त व औकारान्त शब्दांपैकीं गो शब्द लक्ष आहे. ह्या शब्दाच्या पूर्ववैदिकसमाजांत चार विधा होत्या, (१) गौ, (२) गो, (३) गा व (४) गव्. शिवाय समासांत गु शब्द येई ती पांचवी. ह्या चारी शब्दांचीं रूपें गो शब्दाच्या पाणिनीय रूपावलींत येतात. याचा समाजदृष्ट्या अर्थ एवढा च कीं, पूर्ववैदिककालीं हे चार शब्द निरनिराळे चार समाज

बोलण्यांत आणीत. गो शब्द स्त्रीलिङ्गी व पुद्गलिङ्गीसारखा च चालतो हें ध्वानांत घेण्यासारखें आहे.

१४ आतां अजन्त स्त्रीलिङ्गी शब्दांचा विचार. अकारान्त स्त्रीलिङ्गी शब्द वैदिकभाषेंत आले नाहीत. पूर्ववैदिकभाषेंत अकारान्त स्त्रीलिङ्गी शब्द असावेत असा तर्क. अंब, अक व अल्ल या अकारान्त संबोधन रूपांवरून होतो. इकारान्त नदी शब्द प्रथम मासल्याला घेतो. वैदिककालीं हा शब्द असा चाले:-

	१	२	३
१	नदी नदीः	नद्यौ नदी	नद्यः, नदीः, नदीः
२	नदीम्	नद्यौ नदी	नदीः
३	नद्या	नदीभ्याम्	नदीभिः
४	नद्यै	"	नदीभ्यः
५	नद्याः	"	"
६	"	नद्योः	नदीनाम्
७	नद्याम्	"	नदीषु

साधनिका अशी:-

(१) नदी + स् = नदीः

नदी + स् = नदी + ः = नदीही = नदीई = नदी

(२) नदी + स् + स् = नदी + अ + उ = नद्यौ

नदी + स् + स् = नदी + ह = नदीः = नदीहि =
नदीई = नदी

(३) नदी + स् + स् + स् = नदी + अ + स् = नद्यः

नदी + स् + स् + स् = नदी + ह = नदीः, नदीः

(४) नदी + म् = नदीम्

(५) नद्यौ + म् = नद्यौ (मलोप)

(६) नदीः + म् = नदीः (मलोप)

(७) नदी + स्या = नद्या

- (८) नदी + भ्याम् = नदीभ्याम्
 (९) नदीः + भिस् = नदीहि + भिस् = नदीई + भिस् =
 नदीभिः
 (१०) नदी + स्यै = नद्यै
 (११) नदी + भ्याम् = नदीभ्याम्
 (१२) नदीः + भ्यस् = नदीभ्यः
 (१३) नदी + स्यास् = नद्याः
 (१४) नदी + भ्याम् = नदीभ्याम्
 (१५) नदीः + भ्यस् = नदीभ्यः
 (१६) नदी + स्यास् = नद्याः
 (१७) नदी + स्योस् = नद्योः
 (१८) नदीः + स्याम् = नदीनाम्
 (१९) नदी + स्याम् = नद्याम्
 (२०) नदी + स्योस् = नद्योः
 (२१) नदीः + स्यु = नदीषु
 (२२) नदि

वधु शब्द नदीप्रमाणे. भस्थानीं स्या, स्यै, स्यास्, स्योस्, स्याम्, स्यु हे प्रत्यय येतात. पैकीं स्यास् व स्यै हे प्रत्यय नवीन आहेत. बाकीचे प्रत्यय अजन्त व व्यंजनान्त पुलिंगी प्रत्ययासारखे दिसणारे आहेत. नदी शब्दाचीं हि प्रथमैकवचनाचीं दोन, प्रथमा द्विवचनाचीं दोन व प्रथमा त्रिवचनाचीं तीन रूपे येतात. अर्थात् हीं तीन रूपे योजणाऱे पूर्ववैदिककालीं तीन समाज होते, हे नदी शब्दाच्या रूपांवरून हि सिद्ध होतें.

१५ पाणिनीयकालीं मति व वधु हे इकारान्त व उकारान्त शब्द स्त्रीलिङ्गी समजत. पूर्ववैदिककालीं एक समाज इकारान्त व उकारान्त स्त्रीवाचक शब्द पुलिंगी समजे व दुसरा समाज स्त्रीलिङ्गी समजे. ह्या दोन समाजांचा वैदिककालीं मिलाफ झाला आणि इकारान्त व उकारान्त स्त्रीवाचक शब्दाचीं स्त्रीलिङ्गीं व पुलिंगीं अशीं दोन्हीं रूपे कित्येक टिकाणीं वैदिकभाषेंत शिरलीं. जसे:-

मति व धेनु

यांचीं रूपें

पुलिंगी हरि व गुरु शब्दांप्रमाणेंस्त्रीलिंगी नदी व वधु शब्दांप्रमाणें

४ { मतये _____ मत्याः
धेनवे _____ धेन्वाः

५ { मतेः _____ मत्याः
धेनोः _____ धेन्वाः

६ { मतेः _____ मत्याः
धनाः _____ धेन्वाः

७ { मतौ _____ मत्याम्
धेनौ _____ धेन्वाम्

बाब इतकी उघड आहे कीं, जास्त टीका करण्याची जरूर नाही. मति चें पुलिंगीं हरि शब्दांप्रमाणें मतौ व स्त्रीलिंगीं नदी शब्दांप्रमाणें मत्याम् अशीं दोन रूपें कां व्हावीत याचा आचंबा प्रथमदर्शनीं वाटतो. परंतु पूर्ववैदिककालीं मति व धेनु हे शब्द पुलिंगी मानणारे कांहीं लोक होते व स्त्रीलिंगी मानणारे कांहीं लोक होते हा इतिहास कळला झणजे आचंब्याचें पर्यवसान समाधानांत होतें.

१५ अजन्त स्त्रीलिंगी शब्दांपैकीं आकारान्त स्त्रीलिंगी शब्द राहिले त्यांचें पृथक्करण एणेंप्रमाणें. नमुन्याला रमा शब्द घेऊं. या रमा शब्दाच्या झणजे आकारान्त स्त्रीलिंगी शब्दांच्या पूर्ववैदिककालीं दोन विधा असत. एक रमाय् असा शब्द व दुसरा रमय् असा शब्द.

ऋणजे मूळचे आकारान्त खीलिंगी सर्व शब्द यकारान्त होते. रमाय् शब्द असा चाले:—

	१	२	३
१	रमाय्	रमायौ रमाय्	रमायः, रमाय्,
२	रमायम्	"	" "
३	रमाया	रमाभ्याम्	रमाभिः
४	रमायै	"	रमाभ्यः
५	रमायाः	"	"
६	रमायाः	रमायोः	रमायाम्
७	रमायाम्	"	रमाद्यु
८	रमाय्		

रमय् शब्द असा चाले:—

	१	२	३
१	रमा	रमे, रमयौ रमय्	रमाः, रमयः, रमाँः
२	रमाम्	रमे	रमाः
३	रमया	रमाभ्याम्	रमाभिः
४	रमयै	"	रमाभ्यः
५	रमयाः	"	"
६	"	रमयोः	रमाणाम्
७	रमयां	"	रमाद्यु
८	रमय्, रमे		

ह्या दोन रूपांचा मिलाफ होऊन खालील रूपावळी निपजली:—

	१	२	३
१	रमा	रमे, रमा	रमाः, रमाँः
२	रमाम्	रमे	रमाः
३	रमया	रमाभ्याम्	रमाभिः
४	रमायै	"	रमाभ्यः
५	रमायाः	"	"

६	"	रमयोः	रमाणाम्
७	रमायाम्	"	रमासु
८	रमे		

साधनिका अशीः—

- (१) रमय् + स् = रमय् + ह = रमभ + अ = रमा
 * स् चा लोपं होतो द्वणून पाणिनी सांगतो.
- (२) रमय् + स् + स् = रमइ + ः + ः = रमइ + हि + हि = रमइ + इ + इ = रमे
 * औ स्थानीं इ आगमं होतो म्हणून पाणिनी सांगतो.
- (३) रमय् + स् + स् + स् = रमभ + ह = रमाः, रमाँः
- (४) रमा + म् = रमाम्
- (५) रमे + म् = रमे
- (६) रमाः + म् = रमाः
- (७) रमय् + स्या = रमया
 * आ चा ए होतो म्हणून पाणिनी सांगतो.
- (८) रमा + भ्याम् = रमाभ्याम्
- (९) रमाः + भिस् = रमाभिः
- (१०) रमाय् + स्यै = रमायै
 * याडागमं होतो म्हणून पाणिनी सांगतो.
- (११) रमा + भ्याम् = रमाभ्याम्
- (१२) रमाः + भ्यस् = रमाभ्यः
- (१३) रमाय् + स्यास् = रमायाः
- (१४) रमा + भ्याम् = रमाभ्याम्
- (१५) रमाः + भ्यस् = रमाभ्यः
- (१६) रमाय् + स्यास् = रमायाः
 * याडागमं पाणिनीचा.
- (१७) रमय् + स्योस् = रमयोः
 * आ स्थानीं ए म्हणून पाणिनी सांगतो.
- (१८) रमाँः + स्याम् = रमाणाम्

✽ नुमागम पाणिनी सांगतो.

- (१९) रमाय् + स्याम् = रमायाम्
 (२०) रमय् + स्योस् = रमयोः
 (२१) रमाः + स्यु = रमासु
 (२२) रमय् = रमइ = रमे

✽ आ स्थानी ए होतो म्हणून पाणिनी सांगतो.

एथें सर्व प्रत्यय नदी शब्दाच्या प्रत्ययाप्रमाणें आहेत. पूर्ववैदिक भिन्नसमाज, भिन्न भाषा बोलणारे होते व त्यांचा मिलाफ होऊन वैदिकसमाज व भाषा निष्पन्न झाली, असें हा हि शब्द सांगतो.

१६ इकारान्त पति व सखि शब्द अत्यन्त महत्वाचे आहेत.

पति शब्दाचीं खालील रूपें हरि शब्दाच्या प्रमाणें चालतात.

	१	२	३
१	पतिः	पती	पतयः
२	पतिम्	पती	पतीम्
३		पतिभ्याम्	पतिभिः
४		"	पतिभ्यः
५		"	"
६			पतीनाम्
७			पतीषु

पति शब्दाचीं खालील रूपें कर्तृ शब्दाच्या प्रमाणें चालतातः—

- ३ × १ पत्या
 ४ × १ पत्ये
 ५ × १ पत्युः
 ६ × १ पत्युः
 ६ × २ पत्योः
 ७ × २ पत्योः

इतकें च की, कर्त्रा, कर्त्रे, कर्त्रोः, यां रूपांतल्या प्रमाणें पत्या इत्यादि शब्दांत रकार नाही. तो रकार जर घातला तर मूळशब्द पत्यु असा होतो व त्याचें पत्नी एकवचनार्थें रूप कर्तुः प्रमाणें पत्युः असें होतें.

पति शब्दाचें पत्यौ रूप गुरु शब्दाच्या किंवा हरि शब्दाच्या सप्तमी एकवचनीं रूपाप्रमाणें दिसतें. म्हणजे मूळशब्द पत्यि किंवा पत्यु होतो.

याचा अर्थ असा कीं, पति शब्दाचीं रूपें (१) पति, (२) पत्यु व (३) पत्यि किंवा पत्यु ह्या तीन शब्दांच्या रूपांच्या भेसळीनें झालीं आहेत. पैकीं पति शब्द सर्वांच्या दाट ओळखीचा आहे. पत्यु व पत्यि किंवा पत्यु हे शब्द मात्र कोणत्या च कोशांत किंवा निघंटूंत सांपडावयाचे नाहींत. पत्यु काय ? कशाचा अपभ्रंश असावा ? शब्द मोठा मनोरंजक आहे, सबब, त्याचें मूळ शोधून काढण्याचा यत्न करितों. स्त्री असा शब्द आहे. हा शब्द ई प्रत्यय कोणत्या तरी ऋकारान्त शब्दाला लागून झालेला आहे. स्त्यायने ङ्ङ ह्या उणादिसूत्रानें स्त्यै संघाते या भ्वादि धातूपासून स्त्री शब्द निर्वाचिण्याचा प्रघात आहे व तो रास्त आहे. संघातीकरण ह्यगजे एकाठिकाणीं जुळवा-जुळव किंवा मांडामांड करणें. अशी जुळवाजुळव किंवा मांडामांड करणारी जी तिला जुनाट पूर्ववैदिकभाषेंत स्त्यी ह्यणत. ह्या स्त्यी शब्दाचा अपभ्रंश स्त्री. स्त्यी-जुळवाजुळव कशाची करी ? तर घराची. पत्यं असा एक जुनाट शब्द आहे. त्याचा अर्थ घर. पत्यं हा शब्द स्त्यै धातूपासून काढतात. अपस्त्यायते संघातीभवति पत्यं असें निर्वचन क्षीरस्वामीनें अमरटीकेंत केलें आहे. लांकडे, माती, दगड, यांच्या संघातानें जें बनलेलें तें पत्यं. लांकडे, माती, दगड यांचा संघात करणारा जो पुरुष त्याला अनिजुनाटकाळीं पत्यु ह्यणत. अपस्त्यै धातूला ऋ प्रत्यय लागून अनिजुनाट भाषेंत अपस्त्यु व (अलोप होऊन) पत्यु असा शब्द निर्माण झाला. ऋ प्रत्यय लागून कर्त्तृक शब्द जुनाट भाषेंत होत. पैकीं जुनाटभाषेंतून वैदिकभाषेंत आलेले देवृ व नृ हे शब्द प्रसिद्ध आहेत. दिवे ऋः व नयते ङिच्च या उणादिसूत्रांत दिवृ व नी धातूंना ऋ प्रत्यय लागून देवृ व नृ हे शब्द होताना ह्यणून सांगितले आहे. ऋ प्रत्यय लागण्यापूर्वीं टि चा लोप होतो. तद्वत् स्त्यै नील ऐ चा लोप होऊन व ऋ प्रत्यय लागून अपस्त्यु—पस्त्यु शब्द निर्माण झाला. हा पस्त्यु शब्द इतका जुनाट आहे कीं, वेदकाळीं तो वैदिकभाषेत आला नाहा. अपपूर्वक स्त्यैपासून जसा पस्त्यु शब्द निघाला

तसा नुसत्या स्त्वै धातूपासून स्त्वृ शब्द पूर्ववैदिककालीं निघाला. स्त्वृ ऋगजे दगड, मानी, लांकडें हत्यादींची जुळवाजुळव करून घर करणारा. स्त्वृ ह्या पुल्लिंगी शब्दाला ई प्रत्यय लागून स्त्रीलिंगी स्त्वयी शब्द झाला. ह्या स्त्वयी शब्दाचा अपभ्रंश स्त्री हा शब्द वेदांत आढळतो, स्त्वयी शब्द आढळत नाही. ऋगजे स्त्वयी शब्द वेदकालीं लुप्त होऊन गेला होता. स्त्री शब्द चालवितांना स्त्वयी या जुन्या शब्दाची जरूर पडणार आहे, सबब हा जुना शब्द ध्यानांत घेव्हावा. स्त्वृ ऊर्फ पस्त्वृ व स्त्वयी अशीं दोन नवरावायको पूर्ववैदिककालीं पस्त्वय ऋगजे घर सजवीत. पस्त्वृ शब्दाचा कालांत पहिला अपभ्रंश स् चा ह् व ह् चा त् होऊन पत्त्वृ. अन्त्य ऋ चा लोप होऊन पत्त्वृ शब्दाचा एक अपभ्रंश पत्वृ व दुसरा अपभ्रंश ऋ चो उ होऊन पत्त्वृ. पत्वृ शब्दाचा अपभ्रंश वैदिक पति- ऋगजे चार पाषाण्या झाल्या. पस्त्वृ उच्चार करणारा पहिला समाज. पत्त्वृ उच्चारणारा पहिल्या समाजाचा वंशज दुसरा समाज. ह्या दुसऱ्या समाजाचा वंशज पत्वृ उच्चार करणारा तिसरा समाज. आणि शेंवटीं पति उच्चार करणारा चवथ्या ऋगजे वैदिकसमाज. तात्पर्य, ऋग्वेदकालीन भाषेच्या पूर्वी तीन भाषा होऊन गेल्या होत्या तेव्हां पस्त्वृ हा शब्द बोलण्यांत व वापरण्यांत येत होता. ऋग्वेदाचा काल आजपासून पांच हजार वर्षांपूर्वीचा धरला व प्रत्येक भाषेची हयात १५०० वर्षांची धरिली तर पस्त्वृ शब्द वापरणारा समाज ऋग्वेदकालीन समाजाच्या ४५०० किंवा ५००० वर्षे मागे जातो व आपल्या वर्तमानकाळाच्या दहा हजार वर्षे पाठीमागे जातो. पस्त्वृ शब्दाचा अपभ्रंश जो पत्त्वृ अथवा पत्वृ शब्द तो एणें प्रमाणें चाले: -

	१	२	३
१	पत्या	पत्यारौ	पत्यारः
		पत्यरौ	पत्यरः
२	पत्यारं	"	पत्वृन्
	पत्यरं	"	

३	पत्र्या	पत्त्युभ्याम्	पत्त्युभिः
४	पत्र्ये	"	पत्त्युभ्यः
५	पत्र्युः	"	"
६	"	पत्र्योः	पत्र्युणाम्
७	पत्रिय	"	पत्र्युषु
८	पत्र्य		

पत्त्यु शब्द यकारान्त आहे. जसा कर्तृ शब्द ऋकारान्त आहे तसा हा पत्त्यु शब्द यकारान्त आहे हें लक्षांत बाळगिलें पाहिजे. त च्या खालीं ऋ लिहून तृ दाखविला जातो, तसा त् च्या खालीं य् लिहून तू दाखविला झणजे पूर्ववैदिक चवथ्या पाण्टीचा मू काय होता त्याची कल्पना येईल. सांगण्याचा मुद्दा हा कीं, य् हा उच्चार अत्यंत जुनाट पूर्ववैदिककालीं ऋ सारखा स्वर होता. पत्त्यु शब्द येणें प्रमाणें त्या अत्यन्त जुनाटकालीं चालेः—

	१	२	३
१	पता	पतायौ	पतायः, प तून्
२	पतायम्	पतायौ	प तून्
३	पत्या	पतिभ्याम्	पतिभिः
४	पत्ये	"	पतिभ्यः
५	पत्युः	"	"
६	"	पत्योः	पतीनाम्
७	पतयि	"	पतिषु
८	पतय्		

पत्त्यु शब्द पुस्तिंगी गुरु शब्दा प्रमाणें चालेः—

	१	२	३
७	पत्यौ		

एणें प्रमाणें पति ह्या वैदिक शब्दाच्या रूपांत पत्त्यु, पतून्, पत्त्यु व पति या चार शब्दांचीं रूपें मिसळलीं आहेत. अर्थात् पूर्ववैदिक तीन

समाज निरनिराळ्या बोली बोलणारे होते हे ह्या हि शब्दा वरून सिद्ध होते. पत्नू शब्दाचे पताय् म्हणून एक जुनाट रूप वर दिले आहे.

अशीं जुनाट रूपे वैदिकभाषेत आणकरी कांहीं शब्दांच्या स्त्रीलिङ्गी रूपांत वृष्टीस पडतात. जसें, वृषाकपायी, अमायी, कुसिदायी, कुसितायी, मनायी. ह्या स्त्रीलिङ्गी शब्दांचीं पुष्टिगें कपाय्, अमाय्, कुसिदाय् मनाय अशीं पूर्ववैदिक भाषेत होतीं हे उघड आहे.

१७ पति व स्त्री हे दोन शब्द एका च स्त्ये संघाते या धातू पासून निघालेले असून, घर करणारे स्त्रीपुरुष असा यांचा अर्थ आहे. म्हणंत किंवा पस्त्यांत गृह्यामि उत्रिण्याची चाल रानटी आर्यांत फार पुरातन कालापासूनची आहे. सबब, पति व स्त्री या व्यक्तींची योग्यता आर्यसंस्कृतींत अतोनात गणिली आहे. कारण, त्या दोघांचें मुख्य काम अग्नि रक्षण करणें हे असे. स्त्यु चें स्त्रीलिङ्गी रूप म्हणून सांगितलें. तसें पस्त्यु चें हि स्त्रीलिङ्गी रूप असे. पस्त्यु चा शेवटचा अपभ्रंश जो पति शब्द त्याचें स्त्रीलिङ्गी रूप म्हणून पाणिनी सांगतो. यथे असा प्रभ उभा रहातो कीं, पत्नी शब्दांत न काय म्हणून एकाएकीं आला ? पत्यु नीं, या सूत्रांत पाणिनी सांगतो कीं, स्त्रियाम् न होतो. होतो हे कुकुलें बाळ हि सांगेल. कां होतो ? या प्रभाला उत्तर यावयाला जुनाट पूर्ववैदिक भाषे कडे वळलें पाहिजे. पत्नू शब्दाला आनी प्रत्यय लागून जुनाट भाषेत पत्यानी असें स्त्रीलिङ्गी रूप होत असे. इंद्रवरुणभर्वादि शब्दांना जसा आनी प्रत्यय लागतो तसा पत्नू शब्दाला आनी प्रत्यय लागे. पत्यानी शब्दाचा अपभ्रंश पत्नी. पत्नी तील नी वरून दिसते कीं, जितका इंद्र देव आर्यलोकांत जुनाट तितका च किंवा त्याहुन हि जास्त पस्त्यु, पत्यु, पति हा व्यक्ति आर्यलोकांत जुनाट. वैदिककालीं यज्ञसंयोग असतांना च तेवढा पत्नी या शब्दाचा उपयोग होत असे. म्हणजे पतिबरोबर यज्ञाचें फल भोगणारी जी स्त्री तिला च पत्नी म्हणून संज्ञा असे. इतर गौण स्त्रियांना भार्यी वगैरे इतर संज्ञा असत. पत्नी ही प्रत्यय म्हणजे घर व घरातील अग्नी चालविणारी व राखणारी पति इतकी च प्रधान असे हे वर दाखविलें च

आहे. तेव्हां यज्ञ आणि पत्नी यांचा बोलण्यांत नित्य संयोग असावा, यांत नवल नाही. इतकेंच नव्हे, तर पति हा पुल्लिंगी शब्द मालक या अर्थी स्त्रीला वैदिककालीं लागत असे व चमत्कार ह्यगून तो पाणिनीनें गृहपतिः स्त्री असा नमूद केला आहे. चमत्काराचें कारण पाणिनीला माहीत नव्हतें. पूर्ववैदिककालीन एक समाज बोलण्यांत व भाषेंत लिंगभेद करीत नसे, स्त्रीशब्दांना व पुंशब्दांना एकच प्रत्यय लावीत असे. ह्या लिंगविहीन भाषेचा अवशेष गृहपतिः, मनुः, इत्यादि रूपांच्या आकारानें भाषेंत राहिलेला पाणिनीनें दाखल केला आहे.

१८ पतृ, कृतृ, कपृ, मयृ या पूर्ववैदिक य् स्वरान्त शब्दांच्या जोडीला सख् शब्द बसवावा लागतो. पाणिनी हा सख् शब्द सखि असा लिहितो. कर्तृ तील ऋ प्रमाणें सख् तील य् स्वर आहे व हा य् स्वर इ स्वराहून व य् व्यंजनाहून निघाला होता ह्याचें ज्ञान पाणिनीला नव्हतें. ऋ चें जसें आर् होतें तसें य् स्वराचें आय् होई हें हि त्याला माहीत नव्हतें. मूर्ळीं पूर्ववैदिकभाषेंत ह्या पतृ खालील स्वराचा उच्चार च इंपजींतील eye आय् शब्दांप्रमाणें हुबेहुब होत असे. वैदिकभाषेंत स्वर बदलले आणि ह्या पतृ खालील स्वराचा उच्चार ऐ सारखा होऊं लागला. एतत्संबंधानें " वृद्धि व गुण " हा निबंध पहावा. पतृ व सख् या खुणांनीं दाखविलेला उच्चार वैदिकभाषेंत उच्चारावयाचा व लिहावयाचा ह्यगजे पताय् व सखाय् असा उच्चारावा व लिहावा लागे. त्याच प्रमाणें पूर्ववैदिकभाषेंत कर्तृ खालील स्वराचा उच्चार अर् किंवा आर् होत असे. कर्तृ चा कर्तार् व मातृचा मातर् उच्चार सर्वनामस्थानीं कां होतो त्याचें बीज ऋ चे हे पूर्ववैदिक उच्चार होत. आर् व अर् चा उच्चार पाणिनीकालीं ऋ झाल्यामुळें व पूर्ववैदिक कर्तारौ व मातरौ हे द्विवचनाचे वगैरे उच्चार पाणिनीयभाषेंत पूर्ववैदिकभाषेंतून जसें चे तसे आल्यामुळें ऋ च आर् व अर् होतो व ह्या होण्याला वृद्धिकार्य किंवा गुणकार्य म्हणतात इत्यादि कारणें वैयाकरणांना देणें भाग पडलें. असो. सख् शब्द येणें प्रमाणें चालतो:—

- (१) सखाय् + स् = सखाय् = सखाअ = सखा
 (२) सखाय् + स् + स् = सखायौ
 (३) सखाय् + स् + स् + स् = सखायः
 (४) सखाय् + म् = सखायम् = सखायम् (उलगडून)
 (५) सखायौ + म् = सखायौ (मलोप)

बाकीचीं रूपें पनि शब्दाप्रमाणें. पनि शब्दाच्या प्रमाणें सर्वनामस्थानीं सखिः, सखी, सख्यः, सखि, सखी, अशीं रूपें सख् शब्दाचीं कां आलीं नाहींत याचें कारण इतकें च क्रीं, पत्नू शब्दाचा अपभ्रंश पनि शब्द झाला तसा सख् शब्दाचा अपभ्रंश जो सखि शब्द त्याचीं सखिः वगैरे नवीं रूपें लोकांना गोड वाटलीं नाहींत. सख् शब्द सपूर्वक ख्या धातूपासून य् प्रत्यय लागून पूर्ववैदिकालीं झालेला आहे. दिव् ला ऋ लागून जसा देवृ तसा च् ख्याला य् लागून सख् कृदन्त बनलें. सख् क्षणजे अन्योन्य समागमांत सुखसंकथा करणारा. सजुषप्रमाणें हा सख् शब्द आहे. सख्, सखाय्, सखि व सख्यु या चार शब्दांच्या रूपांची भेसळ पाणिनीय सखि शब्दाच्या रूपांत झालेली स्पष्ट दिसते. त्यापासून समाजसंबंधक अनुमान पूर्वीप्रमाणें बांधावयाचें. सखि शब्दापासून प्रथमैकवचनाचा सखा शब्द साधावयाला पाणिनीया फार प्रयास पडले. प्रथम अंत्य इ चा लोप, नंतर अन् आदेश. नंतर न् लोप व शेवटीं अ ला दीर्घत्व, इतकें सध्यापसव्य करावें लागलें. हा अनैतिहासिक प्रकार पाणिनीयाच्या सूत्रांत सडकून आहे.

१९ ऋ व य् या दोन स्वरान्त शब्द पूर्ववैदिकभाषांत होते. त्याप्रमाणें लृ या स्वरान्त शब्द हि असावेत. गल्लू व शक्लू हे अनुकरणात्मक शब्द समजतात. परंतु ऋल्लू चें सावर्ण्य पूर्ववैदिकभाषांत होत असावें. विशेषतः अडाणी व बाले यांच्यांत ऋ चा उच्चार लृ करीत असावें. कर्तृ चा उच्चार कल्लू असा होत असावा. हे लृकारान्त शब्द ऋकारान्त किंवा य्कारान्त शब्दाप्रमाणें चालत. तात्पर्य, य्,

ऋ व ल या स्वरान्त शब्द पूर्ववैदिकभाषांत होते. आकारान्त स्त्रीलिङ्गी शब्द मूळचे य स्वरान्त होते, हे रमा शब्द चालविनांना दिसून आले च आहे. व् स्वरान्त हि शब्द पूर्ववैदिकभाषेत असावे. ग्व (द्यगजे धेनु) हा शब्द मूळचा व्स्वरान्त असावा व तो

	१	२	३
१	गा	गावौ	गावः
		गवौ	गवः
२	गावम्	"	गावः
	गवम्	"	गून्
३	ग्वा	ग्वभ्याम्	ग्वभिः
६	गुः	ग्वोः	गूनाम्

असा चालत असावा. पैकीं गूनाम् याचा अपभ्रंश गोनोम् हे रूप वेदांत येते.

२० स्त्री, धी इत्यादि शब्दांच्या स्त्रिया, धिया वगैरे रूपांत यकार येतो त्याचें कारण पूर्ववैदिककालीं ह्या शब्दांचीं रूपे स्त्रयी, धयी, अशी यकारामय होतीं हे होय. मूळ धातूंत यकार असल्यामुळे त्या पासूनच्या कृदन्तांत हि तो यकार सहज च आला.

धयी + आ = धि य् + आं = धिया

स्त्रयी + आ = स्त्रिय् + आ = स्त्रिया

भ्रु + आ = भ्रु व् + आं = भ्रुवा

✽ पूर्ववैदिककालीं भ्रु धातूचें मूळरूप भ्रुं असें असावें.

अनुकरणानें इतर ईकारान्त इ. इ. इ. अर्वाचीन शब्दांच्या हि रूपांत यकार शिरला.

२१ अजन्त शब्दां पैकीं स्त्रीवाचक शब्दांचे भस्थानीय प्रत्यय पुंवाचक शब्दांच्या भस्थानीय प्रत्ययांहून कोडेकोडे भिन्न आहेत. त्यांचा तक्ता खालीं देतो. कोडेकोडे भस्थानीय प्रत्ययांमार्गे स्त्रीवाचक शब्दांचें अंग पुरुषवाचक शब्दांच्या अंगाहून निराळें असतें तें हि तख्यांत दा वितें. —

विभक्ति वचन	१ आ		२ इ उ			
	पुं	नित्यस्त्री प्रत्यय	नित्यपुं प्रत्यय	पुंस्त्री प्रत्यय		
२ × ३	गोपा	रमा	हरि गुरु	मति धेनुं		
३ × १	गोपः	रमाः	हरीन् गुरून्	मतीः धेनूः		
४ × १	स्या	स्या	स्या	स्या		
५ × १	स्ये	स्यै	स्ये	से, स्यै		
६ × १	स्यस्	स्यास्	स्येस् स्योस्	स्येस् स्योस्,		
७ × १	स्यम्	स्यास्	स्येस् स्योस्	स्येस् स्योस्, स्यास्		
८ × १	स्यि	स्याम्	स्यौ स्यौ	स्यौ, स्याम्		
	१	२	३	३×२		
विभक्ति वचन	३ ई ऊ		४ ऋ		५ ए ऐ ओ औ	
	पुं	नित्यस्त्री प्रत्यय	पुंस्त्री प्रत्यय	पुं-स्त्रीशब्द	पुं-स्त्रीशब्द	पुं-स्त्रीशब्द
३ × १	वातप्रमी	खलपू	नदी	धी भू	पितृ मातृ	से रै गो नौ ग्लौ
४ × १	वातप्रमीन्	खलप्वः	नदीः	धियः भुवः	पितृन् मातृः	सयः रायः गाः नावः ग्लावः
५ × १	स्या	स्या	स्या	स्या	स्या	स्या
६ × १	स्ये	स्यै	स्ये, स्यै	स्ये	स्ये	स्ये
७ × १	स्यस्	स्यास्	स्यस्, स्यास्	स्युस्	स्यस्	स्यस्
८ × १	स्यम्	स्यास्	स्यस्, स्यास्	स्युस्	स्यस्	स्यस्
९ × १	स्यि	स्याम्	स्यि, स्याम्	स्यि	स्यि	स्यि
	१	२	१×२	१	१	१

तख्यांतील पांचव्या कंसांत रै व गो हे शब्द स्त्रीलिंगी व पुल्लिंगी सारखे च चालतात. ह्यणजे यांना स्त्रीलिंगी व पुल्लिंगी सारखे च प्रत्यय लागतात. याचा अर्थ असा की, विभक्तिप्रत्यया वरून लिंग दाखविण्याची युक्ति निघण्या पूर्वीचे हे रै व गो शब्द आहेत. गाः, गौः, गवा, या रूपां वरून बैल विवक्षित आहेत कीं गाई विवक्षित आहेत तें सांगतां

येत नाही, त्यांच्या पाठीमागे इमाः, एषः इत्यादि विशेषणें जेव्हां लावावीं तेव्हां स्त्री कीं पुरुष हें ज्ञान होतें हलन्त स्त्री किंवा पुं शब्दांना ज्या प्रमाणें सारखे च विभक्तिप्रत्यय लागतात त्याच प्रमाणें रै व गो या शब्दांना दोन्हीं लिंगीं एक च विभक्तिप्रत्यय लागतात. दुसऱ्या रीतीनें बोलावयाचें ह्यणजे रै व गो शब्द जेव्हां प्रचलित झाले तेव्हां पूर्ववैदिकसमाजांत लिंगदर्शक निराळे विभक्तिप्रत्यय नव्हते. गो हा शब्द प्रचारांत फार असल्यामुळें त्याचीं जुनाट रूपें जशीं चीं तशीं च पाणिनीपर्यंत पोहोंचलीं. पांचव्या कंसांतील पुल्लिंगी ग्लौ शब्द व स्त्रीलिंगी नौ शब्द हे शब्द हि गो शब्दा इतकें च जुने असून यांना सारखे च विभक्तिप्रत्यय लागतात. अत्यन्त पुरातनकालीं आर्यभाषांत लिंगभेददर्शक विभक्तिप्रत्यय नव्हते हें उघड आहे. चवथ्या कंसांत पितृ व मातृ हे जुनाट शब्द आहेत, पितृ पुंवाचक आहे व मातृ स्त्री-वाचक आहे, असें वैदिककालीं मानीत व पाणिनीयकालीं मानीत. परंतु पूर्ववैदिककालच्या अत्यन्त जुनाट थरांत हे दोन्ही शब्द स्त्रीपुंभेद-वाचक नव्हते, कारण ह्या दोन्ही शब्दांना एक च विभक्तिप्रत्यय, हे प्रत्यय अस्तित्वांत आल्यावर लागू लागले. पाणिनीय व छांदसभाषेत पितृ व मातृ यांच्या रूपांत एका स्थलीं मात्र भेद आहे. तें स्थल द्वितीयान्विवचन हें होय. पितृन् व मातृः अशीं भिन्न रूपें पाणिनी देतो. परंतु एके कालीं पितृन् व मातृन् अशीं सारखीं च रूपें होतीं याला ज्ञापक आहे. मातृ शब्दानें षष्ठीचें अनेकवचन मातृणाम् असें पाणिनीयभाषेत होतें. प्रथमेच्या अनेकवचनीं मातृ शब्दाचीं रूपें मातृः मातृन् असल्या शिवाय मातृणाम् हें रूप सिद्ध व्हावयाचें नाही अशी अपरिहार्यता असल्यामुळें, पितृन् प्रमाणें मातृन् असें द्वितीयानेकवचनीं रूप जुनाटकालीं होतें हें स्पष्ट आहे. तात्पर्य, जुनाटकालीं पितृ व मातृ या शब्दांना एक च प्रत्यय लागत. पुढें कालान्तरानें वैदिकभाषा अस्तित्वांत येत असनांना, विभक्तिप्रत्ययांनीं भेद दर्शविण्या कडे लक्ष जाऊं लागलें व पितृन् रूपापासून मातृः रूप विभेदू लागलें. मातृः रूपांच्या अंतीं जो विसर्जनीय आहे तो जात्या स्त्रीप्रत्यय नाही तो प्रत्यय स्त्रीशब्दांना जसा लागतो तसा च पुंशब्दांना हि लागतो. तेव्हां

मातृशब्दाचें द्वितीयानेकवचन मातृः करून लिंगभेद दाखविण्याचा हेतू नव्हता हें स्पष्ट आहे, फक्त भेद दाखविण्याची बुद्धि होती. रै, गो, षो, ग्लौ, नौ इत्यादि शब्दांच्या द्वितीयानेकवचनी ही भेदबुद्धि मुळीं च नव्हती. ह्या ऋकारान्त पितृमातृशब्दांच्या द्वितीयानेकवचनांत च प्रथमतः ती अनुभवास येते. काळान्तरानें ही भेदबुद्धि इतकी एकपक्षी झाली कीं. पाणिनीकालीं स्त्रीलिंगी शब्द ह्मटला कीं त्याचें द्वितीयानेकवचन नन्त कधीं च नसावयाचें, सदा विसर्जनीयान्त असावयाचें. माकीं न् चा किंवा विसर्जनीयाचा लिंगाशीं कांहींएक संबंध नाही हें रूपाधनिकेवरून सहज लक्षांत येण्यासारखें आहे पितृ व मातृ या ऋकारान्त शब्दांच्या एका रूपांत फक्त भेदबुद्धीचा आभास मात्र झाला. खरी लिंगभेदबुद्धि आकारान्त, इकारान्त, उकारान्त, ईकारान्त व ऊकारान्त शब्दांच्या चतुर्थी, पंचमी, षष्ठी व सप्तमी यांच्या एकवचनी प्रत्ययांत स्पष्ट दिसूं लागते. तत्क्यांतील रमा व गोपा, किंवा हरि व नदी, किंवा नदी व वातप्रमी यांचे भस्थानीय प्रत्यय पहा झगजे स्त्रीलिंगी व पुल्लिंगी भिन्न प्रत्यय संस्कृतांत निर्माण झाल्याचा वास येऊं लागतो, आणि ही भिन्नता कोणत्या रस्त्यानें आली तें मति व धेनु आणि धी व भू या शब्दांच्या भस्थानीय प्रत्ययांवरून कळतें. तत्क्यावरून दिसेल कीं, नदी व रमा नित्यस्त्रीप्रत्ययग्राही आहेत आणि हरिगुप्त व वातप्रमीखलपू नित्यपुंप्रत्ययग्राही आहेत. ह्या नित्यस्त्री व नित्यपुं शब्दांच्या मध्यें स्त्रीप्रत्यय व पुंप्रत्यय असे दोन्ही प्रत्यय घेणाऱ्या मतिधेनु व धीभू या जोड्या आहेत. मति शब्द एकदां पुल्लिंगी हरि शब्दा प्रमाणें चालतो आणि एकदां स्त्रीलिंगी नदी शब्दा प्रमाणें चालतो. या दुहेरी वागणुकेचा अर्थ काय ? अर्थ असा कीं, पूर्ववैदिकसमाजांत एक समाज मति शब्द पुल्लिंगी मानी आणि दुसरा समाज स्त्रीलिंगी मानी. दोन्ही समाज एकवटल्यावर कोणी पुल्लिंगीं रूपें योजीत व कोणी स्त्रीलिंगीं रूपें योजीत. अद्या स्थितींत वैदिकभाषा उत्पन्न झाली आणि ती भाषा षोडशाच्या वैयाकरणांना दोन दोन रूपें वापरण्यांत असलेलीं जीं साक्षात् आढळलीं तीं त्यांनीं प्रामाणिकपणें नमूद करून ठेविलीं. जुनाटभाषेच्या पहिल्या थरांत लिंगभेद नव्हता व लिंगभेददर्शकप्रत्यय हि नव्हते. पुढें व्यक्ति स्त्री आहे कीं पुरुष आहे हें यद्यपि कळूं लागलें तत्रापि हा भेद

प्रत्ययांनीं दाखविण्याची युक्ति सुचली नव्हती. नंतर स्वतंत्र पुंप्रत्यय व स्त्रीप्रत्यय निर्माण झाले. तेव्हां कोणता शब्द पुं व कोणता स्त्री मानावा या संबंधानें निरनिराळ्या समाजांचीं निरनिराळीं मतें पडून एक व शब्द एका समाजांत पुल्लिंगी तर दुसऱ्या समाजांत स्त्रीलिंगी मानला गेला. नंतर ह्या दोन समाजांचा मिलाफ झाला. मिलाफ झाल्यावर दोन्ही रूपें शिष्ट ढगजे थडा न होतां वापरलीं जाणारीं रूपें समजलीं गेलीं. ह्या दुहेरी स्वभावाचा अवशेष हे दुर्तेडी शब्द होत. हीं दुर्तेडीं रूपें पाणिनीच्याकालीं प्रचलित होतीं. दुर्तेडी शब्दां पैकीं इकारान्त व उकारान्त शब्दांचा कल इकारान्त व उकारान्त पुल्लिंगी शब्दाकडे फार झुकतो व ईकारान्त व ऊकारान्त शब्दांचा कल ईकारान्त व ऊकारान्त स्त्रीलिंगी शब्दांकडे फार झुकतो. मति व धेनु यांच्या पंचवीस रूपां पैकीं एकोणीस रूपें हरि व गुरु शब्दांच्या रूपांसारखीं आहेत, चार रूपें नदी शब्दाच्या रूपासारखीं विकल्पानें आहेत व दोन रूपें नदी शब्दासारखीं नित्यत्वानें आहेत. धी व भू यांच्या सव्वीस रूपां पैकीं फक्त चार रूपें पुल्लिंगीप्रत्यय विकल्पानें घेतात, एकवीस रूपांचा कल नदी व वधू शब्दांच्या रूपाकडे नित्यत्वानें आहे व एक रूप हलन्त शब्दांच्या रूपाचें अनुकरण करतें. मति व धेनु हे शब्द ध्या किंवा धी व भू हे शब्द ध्या, ह्यांच्या रूपां पैकीं चार स्थानचीं रूपें विकल्पानें स्त्रीलिंगी किंवा पुल्लिंगी होतात. तीं स्थानें ढगजे चतुर्थी, पंचमी, षष्ठी व सप्तमी, या चार विभक्त्यांचीं एकवचनस्थानें. ढगजे ह्या विकल्पाचा चमत्कार भस्थानांत घडतो, सर्वनामस्थानच्या पांच रूपांत किंवा पदस्थानच्या सात रूपांत घडत नाहीं. भस्थानीं च तेवढीं वैकल्पिक रूपें कां यावीत ? या प्रश्नाचें उत्तर असें. पूर्ववैदिक तीन भाषांचा मिलाफ होऊन वैदिकभाषा निर्माण झाली हें वारंवार आपण पहात आलों च आहों. पैकीं भस्थानीय रूपें ज्या पूर्ववैदिकभाषेतून निघलीं त्या पूर्ववैदिकभाषेत प्रथम पुल्लिंग व स्त्रीलिंग यांच्या प्रत्ययांत भेद उत्पन्न झाला व तो भेद वैदिकभाषेत शिरला. तक्ता देतो त्या वरून स्पष्टता जास्त खुलास होईल:—

	पुं.	स्त्री
४ × १	स्ये	स्यै
५ × १	} स्यस् स्येस् स्योस्	स्यास्
६ × १		
) स्यि	स्याम्
७ × १	} स्यौ	

स्ये हा प्रत्यय पुल्लिङ्गी कां मानिला गेला, च स्य हा प्रत्यय स्त्रीलिंगा कां मानिला गेला, तसें च स्यस् व स्यि पुल्लिङ्गी कां आणि स्यास् व स्याम् स्त्रीलिंगी कां, एतत्संबंधक विवेचन पुढे यथास्थलीं होणार असल्यामुळे, हा प्रश्न एथें एवढा च सोडून देतो.

२२ आतां विवेचनार्थ अजन्त व हलन्त नपुंसकलिङ्गी शब्द धेऊं.

हलन्त शब्दां पैकीं स्त्रीवाचक शब्दांना व पुंवाचक शब्दांना एक च प्रत्यय लागतात म्हणजे हलन्त शब्दांत प्रत्ययदृष्ट्या पुंस्त्री हा भेद नाही. गो, रै, मातृपितृ इत्यादि अजन्त शब्दांत हि प्रत्ययदृष्ट्या लिंगभेद नाही. अजन्तशब्दांत प्रत्ययदृष्ट्या लिंगभेद मागाहून शिरला. तात्पर्य, अत्यन्त प्राचीन अश्या पूर्ववैदिकभाषांत स्त्रीपुं असा लिंगभेद नव्हता. त्या काळीं लिंगे फक्त दोन होतीं, एक पुल्लिंग व दुसरें नपुंसकलिङ्ग. नपुंसक या शब्दावरून हें अनुमान दृढ होतें. पुं व नपुं असे दोन विभाग अत्यन्त प्राचीन आर्यसमाजांत मानिले जात. अत्यन्त प्राचीन काळीं स्त्रीलिंग हा विभाग जर माहीत असता, तर नपुंसक विभागांत स्त्रीशब्दांचा समावेश करावा लागता. परंतु तसा समावेश झाल्याचा पुरावा बिलकुल नाही. ह्या वरून दृढ अनुमान होतें कीं, प्राचीन पूर्ववैदिकभाषांत पुल्लिंग व नपुंसकलिङ्ग अशीं दोन लिंगे शब्दांचीं मानीत असत. पुढे स्त्रीलिंगाची कल्पना प्रचलित झाल्यावर पूर्वीचा नपुंसकलिङ्ग हा रूढ शब्द स्त्रीवाचक हि नव्हे व पुरुषवाचक हि नव्हे अश्या शब्दांना केवळ संज्ञा ह्मणून लाविला जाऊं लागला. नपुंसक ह्या शब्दाऐवजीं, खरें पहातां, अस्त्रीपुंसक किंवा नस्त्रीपुंसक

असा पारिभाषिक शब्द बनवावयास हवा होता. परंतु, सार्वत्रिकतम-
यानें वैयाकरणांनीं तो मानिला नाही. एवढें मात्र निश्चित कीं, प्राचीन
पूर्ववैदिकभाषेत पुल्लिंग व नपुंसकलिंग अशीं फक्त दोन लिंगे मानीत.
पैकीं पुल्लिंगाचें व तदनुषंगानें स्त्रीलिंगाचे प्रत्यय एथपर्यंत त्रिवेचिते.
आतां नपुंसकलिंगाच्या प्रत्ययांचें पृथक्करण करूं. पृथक्करणार्थ, कांहीं
निवडक शब्दांचीं रूपे उद्धरितोः—

१	२	३
१ मनस्	मनसी	मनांसि
२ प्राक्	प्राची	प्रांची
३ महत्	महती	महांति
४ ब्रह्म	ब्रह्मणी	ब्रह्माणि
५ धारि	धारिणी	धारीणि
६ गुरु	गुरुणी	गुरुणि
७ कर्तृ	कर्तृणी	कर्तृणि
८ दंडि	दंडिनी	दंडीनि
९ कमलं	कमले	कमलानि
१० कमल्	कमली	कमलि
११ ददत्	ददती	ददति, ददन्ति
१२ तस्थिवत्	तस्थुषी	तस्थिवांसि

नपुंसक शब्द हलन्त किंवा अजन्त असतात. अजन्त नपुंसक
शब्द सर्व ऱ्हस्वान्त असतात. प्रथमेचीं व द्वितीयेचीं रूपे सारखीं
असतात. आणि तृतीये पासून चीं पुढलीं सर्व रूपे पुल्लिंगी शब्दांच्या
प्रमाणें असतात, कोठे हि स्त्रीलिंगी शब्दांच्या प्रमाणें नसतात. तृतीये
पासून पुढें नपुंसकलिंगी शब्दांना ज्या अर्थी पुल्लिंगी प्रत्यय लागतात
त्या अर्थी पुल्लिंगी शब्द व नपुंसकलिंगी शब्द यांच्यांत तृतीयाविभक्ति-
पासून पुढें कांहींच अंतर नाही हें उघड झालें. पुल्लिंगी शब्द व
नपुंसकलिंगी शब्द यांच्यांत अंतर काय तें प्रथमा व द्वितीया या दोन
विभक्त्यांच्या रूपांत आहे. आतां नपुंसकलिंगाचीं प्रथमेचीं व द्विती-
येचीं रूपे ज्या अर्थी एकच आहेत, त्या अर्थी नपुंसकलिंगी शब्दांना

एक च विभक्ति आहे, असें विधान करणें ओघास येतें. आणि ज्या शब्दांना मुळीं एक च विभक्ति आहे त्यांना विभक्ति मुदलांतच नाहीं झटलें तरी चालेल. मनस्, मनसी, मनांसि अशीं जीं तीन रूपें मनस् शब्दाचीं होतात तीं कर्ता, कर्म, अधिकरण, संप्रदान, वगैरे संबंध दाखवीत नाहीत. तीं फक्त एक दोन व तीन ह्या संख्या दाखवितात किंवा दाखवीत असें भूतकालीन क्रियापद योजिणें जास्त प्रशस्त. कारण, सध्यां आपण ज्या प्रत्यया संबंधानें विवेचन करण्याचा यत्न करणार आहों ते प्रत्यय ज्या पूर्ववैदिकभाषेंत होते ती भाषा पूर्ववैदिकभाषां पैकीं अत्यन्त जुनाटांतली जुनाट होती. त्या जुनाटांतल्या जुनाट भाषेंत फक्त वचनप्रत्यय होते, विभक्तिप्रत्यय नव्हते. अद्या त्या जुनाटभाषा बोलणाऱ्या समाजाचा विभक्तिप्रत्यय ज्याच्या भाषेंत निर्माण झाले होते अद्या पूर्ववैदिकसमाजाशीं मिलाफ झाला. हा विभक्तिप्रत्यय योजिणारा समाज फक्त पुल्लिंगी बोले. आणि विभक्तिप्रत्यय न योजिणारा समाज फक्त नपुंसकलिंगी बोले. याचा अर्थ असा कीं ह्या दोन्ही समाजांत अद्याप लिंगभेद दाखविण्या इतकी प्रगति झाली नव्हती. आपल्या अर्वाचीन पाणिनीय व वैदिक भाषेच्या दृष्टीनें एक समाज पुल्लिंगी बोले व दुसरा समाज नपुंसकलिंगी बोले असें आपण द्वाणतो, याचें कारण एवढें च कीं एका समाजाच्या शब्दरूपांना वेदकालीन वैयाकरणांनीं पुल्लिंगी रूपें म्हटलें व दुसऱ्या समाजाच्या शब्दरूपांना नपुंसकलिंगी म्हटलें. एका अत्यन्त प्राचीन चमत्काराचें अर्वाचीन भाषेनें आपण नामकरण करतो ह्या पलीकडे या बोलण्यांत जास्त मतलब नाही. असो. फक्त वचनप्रत्यय ज्यांच्या भाषेंत निर्माण झाले त्यांची गांठ वचनप्रत्ययां शिवाय आणीक विभक्तिप्रत्यय ज्यांच्या भाषेंत निर्माण झाले, परंतु लिंगभेद ज्यांच्या भाषेंत अद्याप निर्माण झाला नव्हता, अशा समाजाशीं पडून, एक संमिश्र भाषा निर्माण झाली. या संमिश्र भाषेंत दोन प्रकारचे वचनांचे प्रत्यय ज्यांना लागतात असे दोन प्रकारचे शब्द मिसळले. आणि ही मिसळ होत असतांना पुल्लिंगी शब्द व नपुंसकलिंगी शब्द असा भेद शब्दप्रांतांत शब्दांचा विचार करणारांना दिसूं लागला. अत्यन्त जुनाटांतल्या जुनाट समाजांत भाषेचा व शब्दांचा विचार करणारे लोक होते असें

जें विधान वरील वाक्यांत केलें आहे त्या संबंधानें आचंबा वाटण्याचें कारण नाहीं. आपण जे शब्द बोलतो त्या शब्दांचा विचार करण्याची संवय अत्यन्य रानटी मनुष्यांत हि आढळून येते आणि शब्दां वरती कोट्या लढविलेल्या आढळांत येतात. विभक्तिवाले व केवळवचनवाले असे जे दोन समाज एकवटले त्या एकीभूत समाजांत वचनवाल्यांच्या मनस्, मनसी व मनांसि या तीन रूपांना विभक्तिवाल्यांनीं प्रथमा हें नांव दिलें आणि नंतर मनस् हा शब्द आपल्या धर्तीनें चालवून त्याच्या आठी विभक्त्या साधून घेतल्या. एका गोधडीचें टिगळ दुसऱ्या गोधडीला लाविलें. विभक्तिवाल्यांच्या शब्दरूपांचें २१ कलमा पर्यंत जें पृथक्करण केलें त्या वरून असें दिसून आलें कीं प्रथमेच्या एकवचन, द्विवचन व त्रिवचन ह्यांच्या वर बाकीच्या विभक्त्यांच्या प्रत्ययांचीं कलमें केलेलीं आहेत. तो प्रकार नपुंसकलिंगी शब्दांच्या बाबतींत झालेला दिसत नाहीं. उदाहरणार्थ,

मनस्

मनसी

मनांसि

ह्या तीन रूपांच्या खोडांवर तृतीयादि विभक्त्यांच्या प्रत्ययांचीं कलमें केलेलीं आहेत कीं काय तें पहा. मनोभ्याम् हें द्विवचनीं रूप मनसी + भ्याम् या पासून साधलेलें नाहीं, मनस् + भ्याम् या पासून साधलेलें आहे. मनोभ्यः हें अनेकवचनी रूप मनांसि + भ्यस् या पासून साधलेलें नाहीं, मनस् + भ्यस् या पासून साधिलेलें आहे. तात्पर्य, मूळ शब्द च नपुंसकलिंगी तृतीये पासूनच्या प्रत्ययांच्या पूर्वी अंग ह्यणून संमिश्र वैदिकभाषेन धारलेला आहे. प्रथमेचा व तृतीयादि विभक्तींचा कांहीं एक संबंध नाहीं. हा असो विजोड कां ह्यणून उत्पन्न झाला ? वचनवाल्यांचीं संख्यावाचक रूपे, त्यांवर प्रत्ययांचीं कलमें करण्याला, योग्य नाहींत असें संमिश्र समाजाला आढळून आलें. योग्य नसण्याचें कारण असें कीं ज्या कल्पनेनें वचनवाल्यांनीं आपलीं तीन रूपे रचिलीं ती कल्पना विभक्तिवाल्यांच्या प्रथमावचनेच्या कल्पनेहून स्वरूपतः भिन्न होती. विभक्तिवाले एकसंख्यादर्शक स् हा प्रत्यय एकवचन, द्विवचन व त्रिवचन दाखविण्या करितां अनुक्रमें एकदा, दोनदा व तीनदा लावित व प्रथमेचीं तीन रूपे सिद्ध करीत. केवळवचनवाल्यांचा मार्ग याहून भिन्न होता. त्यांनीं आपलीं संख्या-

दर्शक वचनें निराळ्या कल्पने वर रचिलीं. त्यांच्या पाठीं त्यांच्या हि पूर्वीच्या भाषेतून वचनांचे तीन प्रत्यय आले होते. एकवचनाचा म् प्रत्यय व द्विवचनाचा इ प्रत्यय. म् चा अर्थ एक व इ चा अर्थ दोन. ह्या पूर्वीच्या भाषेत संख्या मोजण्याची मजल एके काळीं होन पर्यंत च गेली होती. तीन ही संख्या म् + इ या दोन संख्यांच्या मिळवणीनें ते दाखवीत. हे प्रत्यय शब्दाला लावून एकवचनाचा अन्त्य स्वर एक-मात्राक ऊर्फ ऱ्हस्व, द्विवचनाचा अन्त्य स्वर द्विमात्राक ऊर्फ दीर्घ व त्रिवचनाच्या प्रत्यया पूर्वील मूळ शब्दाची टि त्रिमात्राक ऊर्फ प्लुत उच्चारित. हा प्रकार ते कसा करीत त्याची साधनिका देतो. प्रथम उदाहरणार्थ अजन्त शब्द घेतो. नपुंसकलिंगी सर्व अजन्त शब्द त्या भाषेत नित्य, विकल्पानें नव्हे, अनुनासिक असत. ह्यणजे वारिं, मधुं, कर्तुं, असे सानुनासिक उच्चार ती भाषा बोलणारे लोक करीत. प्रथम वारि शब्दाच्या रूपांची साधनिका देतो:—

(१) वारिं + म् = वारिं = (पाणिनीय) वारि किंवा वारिं
 * अन्त्य स्वर अनुनासिक असल्यामुळें म् चा लोप.
 पाणिनीय भाषेत अन्त्य अप्रगृह्य स्वर विकल्पानें अनु-
 नासिक उच्चारित, सबब दोन रूपें. वारिं तील इ एक-
 मात्राक ऊर्फ ऱ्हस्व उच्चारावयाची असे.

(२) वारिं + इ = वारिंई = वारिणी
 * इ द्विमात्राक उच्चारित, सबब दीर्घ काढिली आहे.
 अनुनासिकाचा न् होई. र मुळें न् चा ण् झाला.

(३) वारिं + म् + इ = (मूळ शब्दाची टि प्लुत) वारिं ३ +
 म् + इ = (अनुनासिका मुळें म् लोप) वारिं ३ + इ =
 (अनुनासिकाचा न् होऊन) वारी ३ णि.

मिळून वारिं १, वारिणी २ व वारी ३ णि अशीं रूपें होत.

मधुं १, मधुनी २, मधू ३ नि

कर्तुं १, कर्तुणी २, कर्तृ ३ णि

अशीं लुपे होत. आतां अकारान्त नपुंसकलिङ्गी कमल शब्दाची साधनिका देतोः—

(१) कमलँ + म् = कमलम् = कमलम् १ (पाणिनीय)

✽ अन्त्य अ ऱ्हस्व ऊर्फ एकमात्राक

(२) कमलँ + इ = कमले २

✽ अन्त्य ए द्विमात्राक ऊर्फ दीर्घ

(३) कमलँ + म् + इ = (मूळ शब्दाचा अंत्य स्वर प्लुत)

कमलौं ३ + म् + इ = (अनुनासिका स्तव म् लोप)

कमलौं + इ = (अनुनासिकाचा न्) कमला ३ नि

आतां हलन्त नपुंसकलिङ्गी शब्द घेतों व त्याची साधनिका देतोः—

(१) महँत् + म् = (म् लोप) मह १ त्

✽ ह तील अ ऱ्हस्व

(२) महँत् + इ = महती २ (द्विमात्राकत्वा मुळें दीर्घ)

(३) महँत् + म् + इ = (मूळ शब्दाची टि प्लुत) महौं ३

त् + म् + इ = (म् लोप) महौं ३ त् + इ = (अनु-

नासिकाचा न् होऊन) महान्त् + इ = महान्ति

✽ हलन्त शब्दांच्या ऱ्हस्व किंवा दीर्घ टि त्या भाषेंत नित्य अनुनासिक असत, हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे.

प्राच् शब्दः—

(१) प्राँच् + म् = प्राँक् = प्राक् (पाणिनीय)

(२) प्राँच् + इ = प्राँची २ (द्विमात्राक) = प्राची (पाणिनीय)

(३) प्राँच् + म् + इ = प्राँ ३ च् + म् + इ = प्राँ ३ च् +

इ = (अनुनासिकाचा अ होऊन) प्रा ३ ञ्चि = प्राञ्चि

(पाणिनीय)

कमल शब्दः—

(१) कमँल् + म् = कम १ ल् (ल् मुळें अनुनासिक लोप)

(२) कमँल् + इ = कमली २ (द्विमात्राक)

(३) कमँल् + म् + इ = (ल् मुळें अनुनासिक लोप) कम ३

ल् + म् + इ = (म् लोप) कम ३ ल् + इ = कम ३

लि = कमलि (पाणिनीय)

संस्कृत भाषेचा उलगडा

ददत् शब्दः —

- (१) ददत् + म् = ददत्
 (२) ददत् + इ = ददती
 (३) ददत् + म + इ = ददन्ति

ददत् + म + इ = (अभ्यस्त शब्दांचा आदि उदात्त असतां) ददति (पहिल्या अ वर उदान्त येऊन अनुनासिकाचा लोप होतो)

पुल्लिंगी व तदन्तर्गत खीलिंगी शब्दांच्या रूपांच्या रचने हून नपुंसकलिंगी शब्दांच्या रूपांची रचना ही अशी अगदी निराळ्या पाया वर झाली आहे. नपुंसकलिंगाचे म् व इ हे प्रत्यय एक व दोन ह्या संख्या अनुक्रमे दाखवितात ह्यणून सांगितले. ह्या म् ला व इ ला एक व दोन हे अर्थ आले कोठून ? म् हा प्रत्यय ह् (मी, स्वतः) या शब्दाचा अपभ्रंश आहे व इ हा प्रत्यय त्वि (तूं) या शब्दाचा अपभ्रंश आहे. रानटी आर्या पैकीं एक समाज एक ही संख्या स्वतः जो ह् ह्यणजे आपण त्यानें दाखवी व दोन ही संख्या आपल्या हून निराळा जो त्वि त्यानें दाखवी. म् व इ प्रत्ययांनीं वचनें दाखविणारा समाज कोंकण्यांच्या प्रमाणें किंवा फ्रेंचांच्या प्रमाणें किंवा डोंगरी भिल्लांच्या प्रमाणें आपली सर्व बोली नाकांतून अनुनासिक बोले. ह्या अनुनासिकप्रधान समाजाचा निरनुनासिक समाजाशीं जेव्हां मिलाफ झाला तेव्हां नाकांतून अनुनासिक उच्चार करणाऱ्या समाजाचे उच्चार पेटू ठरून त्यांच्या शब्दांची व प्रत्ययांची नेमणूक नपुंसकखात्यांत झाली, व केवळ पुल्लिंगी बोलणाऱ्या समाजाच्या बोलण्यांत पुं व नपुं अशी द्विलिंगी भाषा येऊं लागली. संस्कृत पाणिनीय व वैदिक भाषेंत नपुंसकलिंगाच्या प्रवेशाची ही अशी हकीकत आहे.

२३ गैाण्यांच्या भाषेंत फक्त वचनप्रत्यय असल्या मुळें व संप्रदान, अधिकरण, इत्यादि अर्थ दर्शविणारे विभक्तिप्रत्यय नसल्या मुळें, कोणत्या हि शब्दाचीं एकवचन, द्विवचन व त्रिवचन अशीं तीन रूपें असत. त्या रूपांनीं ते कर्ता व कर्म यांचा निर्देश करीत. सबब,

कर्त्तर्यां जेव्हां ह्या तीन रूपांचा उपयोग होई तेव्हां या तीन रूपांना निरनुनासिक समाजानें आपल्या बोलीच्या धर्ती वर प्रथमा विभक्ति हें नांव ठेविलें व कर्त्तर्यां जेव्हां या रूपांचा उपयोग होई तेव्हां ह्या रूपांना द्वितीया हें नांव ठेविलें. गेंगाण्यांना वाकीच्या विभक्त्या नव्हत्या, सबब, मूळ शब्दाला तृतीयादि विभक्त्यांचे आपले प्रत्यय निरनुनासिक समाजानें लावून आपल्या आठ विभक्त्या प्रमाणें गेंगाण्यांच्या हि शब्दांच्या आठ विभक्त्या सजवून व्यवहार चालता केला. यद्यपि गेंगाण्यांची अशी हलाखी होती व किंचित् उपहासाचे ते विषय झालेले होते, तथापि गेंगाण्यांनीं आपला गेगाणा स्वभाव तृतीयादि विभक्त्यांच्या प्रत्यया वर थापण्याला कमी केलें नाहीं.

(३) मधुँ + स्या = मधुँ + ह्या = मधुँ + या = मधुँ + आ =
(अनुनासिकाचा न् होऊन) मधुना

ह्या तऱ्हेनें (१) मधुना, (२) मधुने, (३) मधुनः, (४) मधुनः, (५) मधुनि, (६) मधुनोः व (७) मधुनोः, हीं सात गेंगाणीं रूपें निरनुनासिकांच्या प्रत्ययांच्या नाकाडा वर गेंगाण्यांनीं काय-मची चिकटविलीं व आपण जगतीतला वर कोणी तरी आहोंत हें जगाला यावचंद्रदिवाकरौ जाहीर केलें.

२४ नपुंसकशब्दांच्या रूपांची आम्हीं केलेल्या ह्या साधनिकेची आतां पाणिनीनें केलेल्या रूपसिद्धीशीं तुलना करूं. प्रत्येक विभक्तीचे तीन तीन मिळून सात विभक्त्यांचे सु, औ, जस् इत्यादि एक-वीस प्रत्यय पाणिनीनें मूळ ह्यणून निवडून काढिले, आणि नंतर जेथें जेथें हे प्रत्यय न लागतां दुसरे च प्रत्यय लागतात तेथें तेथें अमुक मूळ प्रत्ययाच्या स्थानीं अमुक नवीन प्रत्ययाचा आगम किंवा आदेश होतो, असें सांगण्याचा क्रम धरिला. पुढिगी प्रथमेच्या एकवचनाचा स प्रत्यय नपुंसकशब्दांच्या प्रथमैकवचनांत दिसत नाहीं, सबब स स्थानीं अम् प्रत्यय येतो, असें सांगण्या करितां त्यानें एक नवीन सूत्र रचिलें. औ स्थानीं ई, जस् स्थानीं इ व न् आगम, शस् स्थानीं इ व न् आगम, टा स्थानीं न् आगम, उे स्थानीं विकल्पें न् आगम, इत्यादि शोकडों ठिकाणीं शोकडों आगम त्याला करतांना पाहून, पराकाष्टेची कांय

उत्पन्न होते. हे झाले प्रत्ययासंबंधाने. सर्वनामस्थान, भ व पद यांच्या बाबीत मूळ प्रातिपदिका पासून अंगे तयार करण्या करितां शोकर्डो टिकाणीं नवीन नवीन सूत्रे रचार्वीं लागलीं आहेत. ह्या सूत्रांच्या जाळ्यांतून वाट काढतां काढतां नवशिक्ष्या व जूनशिक्ष्या अश्या दोन्ही विद्यार्थ्यांचे पंचप्राण कासात्रीस होतात, इतकेच नव्हे तर टणटणीत कोरडे होतात. देव शब्दाचीं देव, देवा, देवे हीं अंगे होतात किंवा तस्थिवस् शब्दांचीं तस्थिवत्, तस्थुष् व तस्थिवांस हीं अंगे होतात हे सूत्रां वरून विद्यार्थी जाणतो. परंतु आगम कां होतात, आदेश कां होतात, अंगे कां बदलतात, हे पाणिनी सांगत नसल्या मुळे, शाखा-ध्ययना पासून मतीला जी प्रगतिशीलता व जो जागतेपणा यावा तो येत नाही. याचें कारण, इतिहासदृष्टीचा पूर्ण अभाव. वैदिकभाषा ही देवांची भाषा असून ती अर्थात् अनादि आहे अशी पाणिनीची विचित्र समजूत होती यांत मोठेंसें नवल नाही. नवल दुसरें च आहे. वैदिकभाषे पासून संस्कृत भाषा निघाली या अर्थाचा एक शब्द किंवा एक ज्ञापक संबंध अष्टाध्यायीत एक हि नाही. वैदिकभाषेचा संस्कृतभाषा हा अपभ्रंश किंवा विपरिणाम आहे, ही सुद्धा कल्पना पाणिनीला शिवलेली नाही. शुद्ध प्रयोग विद्यार्थ्यांना कळावेत झणून पाणिनीनें सूत्रे रचिलीं. तत्रापि वेदांत येणारे आर्ष प्रयोग व भाषेत येणारे लौकिक प्रयोग दोन्ही सारखे च शुद्ध आहेत असे तो मानी. छंदस प्रयोग विचित्र दिसला तर छंदसि बहुलं झणून वेदांतील अशुद्ध नव्हत पण हेगाझ्या रूपां संबधाने पाणिनी तिरस्कार व उपहास न दाखवितां उलटा आदर दाखवितो. या इतिहासांधते मुळे, वेदांच्या पाठीमार्गे जग नव्हते व काल नव्हता, इत्यादि प्रगतिविरोधक कल्पना समाजांत प्रचलित झाल्या आणि भावीकालासंबंधाने तुच्छता वाटूं लागली. पूर्व-वैदिक अनेकभाषा, वैदिकभाषा पाणिनीयभाषा, प्राकृतभाषा व मराठीप्रभृति प्राकृतिक भाषा ही चढती वर्धमान श्रेढी आहे ही कल्पना यावयाची ती न येतां, ही उतरती क्षीयमान श्रेढी आहे अश्या विपरीत कल्पनेनें समाजाचें मन भारून व उदासीन होऊन गेलें. इतिहासदृष्टीच्या अभावा पासून समाजाचें केवढें घोर नुकसान होतें त्याचें पाणिनीय सूत्रे नामांकित उदाहरण आहे.

२५ अजन्त व हलन्त शब्दां नंतर सर्वनामांचा विचार ओघानें
च येतो. खालील क्रमानें सर्वनामरूपांचें पृथक्करण करतो.

त्यत्, तद्, एतद्, इदम्, यत्, किम्, इ. इ.

अदस्

त्वि, चतुर

अष्टन्

अस्मत्, युष्मत्

- (१) पाणिनीय त्यद् शब्दः— पाणिनी त्यद् असें प्रातिपदिक
देतो. परंतु त्य हे मूळ रूप समजणें प्रशस्ततर. त्य हे
सर्वनाम पूर्ववैदिक समाजांत दोन तऱ्हेनें उच्चारित. एक
समाज स्य असा उच्चार करी व दुसरा समाज त्य असा
उच्चार करी. तस्थिवस्-तस्थिवत् असा त चा स उच्चार
आर्यभाषांत होतो व होत असे. हे त्य-स्य सर्वनाम देव
शब्दा प्रमाणें चाले. इतकें च कीं चतुर्थी, पंचमी, व
सप्तमी यांच्या एकवचनीं स्य, स्यात्, स्य, स्यि, हे
प्रत्यय न लागतां स्मै, स्मात्, व स्मिन् हे प्रत्यय लागत.
पूर्ववैदिक भाषांत त्य-स्य असा चालेः—

पुल्लिग

	१	२	३
१	त्यः स्यः	त्यौ स्यौ	त्ये स्ये, त्याः स्याः न्याँः स्याँः
२	त्यं स्यं	" "	त्यान् स्यान्
३	त्येन स्येन	त्याभ्याम् स्याभ्याम्	त्यैः स्यैः
४	त्यस्मै स्यस्मै	"	त्येभ्यः स्येभ्यः
		"	
५	त्यस्मात् स्यस्मात्	"	" "
		"	
६	त्यस्य स्यस्य	त्ययोः स्ययोः	त्येषाम् स्येषाम्
७	त्यस्मिन् स्यस्मिन्	" "	त्येषु स्येषु

स्य उच्चार करणाऱ्या समाजाच्या भाषेतील प्रथमेचें एकवचन स्यः

वैदिकभाषेत येऊन बाकींचीं सर्व रूपें त्य उच्चार करणाऱ्यांच्या भाषे-
तील आलीं. सर्व साधनिका देव शब्दा प्रमाणें.

स्त्रीलिंग

१	१	३
१ स्या	त्ये	त्याः
२ त्याम्	त्ये	त्याः
३ त्ययाँ	त्याभ्याम्	त्याभिः
४ त्यस्यै	"	त्याभ्यः

त्या व रमा यांच्या रूपांत भेद इतका च कीं स्यै, स्याः स्याम् या प्रत्ययां मार्गे रमा शब्दाचें रमा हें आकारान्त अंग असतें व त्या शब्दाचें त्य हें अकारान्त अंग असतें. द्वगजे त्या हा शब्द भाषित-पुंस्क धरला गेला. त्यास्यै न होतां त्यस्यै होते. याचें कारण असें कीं, स्यै वगैरे प्रत्यय च स्त्रीलिंगदर्शक असल्यामुळें त्य या अंगाला आ हा स्त्री प्रत्यय जोडला नाही. रमा, रामा, इत्यादि शब्द स्वतंत्र स्त्रीलिंगी गणल्या मुळें, त्यांच्या आकारान्त अंगाला स्यै वगैरे स्त्रीलिंगी प्रत्यय लागतात.

नपुंसकलिंग

१	२	३
१ व २ त्यत्	त्ये	त्यानि
बाकीं रूपें पुल्लिंगवत्		

नपुंसकलिंगीं स्य सर्वनामाची स्यत् ही खूण एथें नाही. याचें कारण असें कीं स्य उच्चार करणाऱ्यांच्या समाजांत नपुंसकलिंग निर्माण झालें नव्हतें. त्यत्, त्ये, त्यानि या तीन रूपांत दोन भाषांतल्या रूपांचें मिश्रण आहे. केवळ नपुंसकलिंगी भाषा बोलणारा एक पूर्ववैदिक जुनाट समाज होता द्वगून मार्गे सांगितलें. त्या समाजांत त्यत् हें सर्वनामरूप होतें व पुल्लिंगी भाषा बोलणाऱ्यांच्या समाजांत त्य हें प्राति-पदिक होतें. पहिला समाज त्यत् हें सर्वनाम असें चालवीः—

१	२	३
त्यत्	त्यती	त्यन्ति

आणि दुसरा समाज त्यं, त्ये, त्यानि अशी रूपावलि रची. दोहोंचें संमिश्रण होऊन

त्यन् त्ये त्यानि
हीं रूपें मिश्र जी वैदिकभाषा तींत आलीं.

त्य ब्रह्मै सर्वनामांना स्मै, स्मात्, स्मिन् असे मकारमय प्रत्यय कोटून आले ? तर, पूर्ववैदिकभाषांत स्य व स्म आणि व्य व ष्म असे वैकल्पिक उच्चार एका च अक्षराचे होत असत. याचें सर्वांच्या परि-
चयाचें उदाहरण म्हटलें झणजे दुष्यंत व दुष्मंत या जोडीचें.

(२) पाणिनीय तद् शब्दः—

सः	तौ	ते
सा	ते	ताः
तत्	ते	तानि

साधनिका त्यद् प्रमाणे

(३) पाणिनीय एतद् शब्द ए + तद् असा सामासिक आहे. तद् म्हणजे तो आणि एतद् झणजे हा तो. साधनिका त्यद् प्रमाणे. पूर्ववैदिक भाषेंत एनद् असा दुसरा शब्द होता. एनद् व एतद् या दोन शब्दांच्या रूपांची भेसळ वैदिकभाषेंत झाली आहे.

(४) पाणिनीय यद् शब्दः—

यः	यौ	ये
----	----	----

इत्यादि साधनिका त्यद् प्रमाणे.

(५) पाणिनीय किम् शब्दः—पुल्लिगी पूर्ववैदिकभाषेंत मूळ शब्द क, स्त्रीलिङ्गी का, नपुंसकलिङ्गी क, नपुंसकलिङ्गी भाषेंत मूळशब्द किम्

	पुल्लिग	
कः	कौ	के
	स्त्रीलिङ्ग	
का	के	काः
	नपुंसकलिङ्ग	
किम्	किमी	किम्भि
कम्	के	कानि
नपुंसकलिङ्गीभाषेचें किम् हें रूप घेऊन		
किम्	के	कानि

(६) पाणिनीय सर्व शब्द त्यद् प्रमाणे चालतो. नपुंसकलिङ्गी सर्वत् असें रूप नाही.

(७) पाणिनीय इदम् शब्दः— पूर्ववैदिकभाषांत इदम्, वनद् च अ अशीं तीन् सर्वनामै इदमर्थक होतीं. ती अशीं चालतः—

इदम्

(१) इदम् + स् = इभम् (स् लोप) = यम् = (उच्चार-सौकर्यार्थ) अयम्

(२) इदम् + स् + स् = इभम् + अ + उ = (अलोप) इम् + अ + उ = इमउ = इमौ

यनद्

(य चा उच्चार अ व ए यांच्या मधील उच्चारा सरखा असे. धड ए हि नसे व धड अ हि नसे. ष्य दोन्ही मधला असे. वैदिककालीं कित्येकांनीं हा मधला उच्चार ए केला व कित्येकांनीं अ केला. मीं हा उच्चार य् या खुणेनें दर्शविला आहे.)

(ए उच्चार होई त्या वेळेस)

(१)	एनः	एनौ	एने
(२)	एनम्	"	एनान्
(३)	एनेन	एभ्याम्	एभिः

(अ उच्चार होई त्या वेळेस)

(१)	अनः	अनौ	अने
(२)	अनम्	"	अनान्
(३)	अनेन	आभ्याम्	आभिः

अ

(१)	अः	औ	ए
(२)	अम्	"	आन्
(३)	अया	आभ्याम्	एभिः
(४)	अस्मै	"	एभ्यः
(६)	अस्य	अयोः	एषाम्

या तिन्हीं सर्वनामांचें मिश्रण खालील पाणिनीय रूपें आहेतः—

(१)	अयम्	इमौ	इमे
(२)	इमम्	"	इमान्
(३)	अनेन-एनेन	आभ्याम्	एभिः
(४)	अस्मै	"	एभ्यः
(५)	अस्मात्	"	"
(६)	अस्य	अनयोः	एषाम्
(७)	अस्मिन्	"	एषु

पाणिनि हीं रूपे खालील आगम घालून सिद्ध करतो:— (१) इद स्थानीं अय, (२) इदम् स्थानीं इम, (३) इवम् स्थानीं अन व एन, (४) इदम् स्थानीं अ, (५) इदम् स्थानीं अने, (६) नाम् स्थानीं षाम् - साक्षात् निपात केल्या अतवान् तरी कांहीं विचडले नसते.

इदम् स्त्रीलिङ्ग

त्यत् च्या स्त्रीलिङ्गाप्रमाणे साधनिका व इदम्, वनद्, अ या तीन शब्दांच्या रूपांचें मिश्रण.

इदम् नपुंसकलिङ्ग

(१)	(इदम् + म्)	इदम्	इदमी	इदस्मि
(२)		इमम्	इमे	इमानि
(३)		एनत्	एने	एनानि

या तीन सर्वनामांच्या रूपांचें मिश्रण.

८ पाणिनीय अदस् सर्वनाम.

तद् म्हणजे तें. अतद् म्हणजे तद् च्या हून अलीकडले. अतद्, किंवा अतत् मधील पहिल्या त चा द होऊन व दुसऱ्या त् चा स् होऊन अदस् हा सामासिक शब्द झाला. पूर्ववैदिकभाषांत अदस् (अतत्) व अमु अशीं दोन सर्वनामें असत. त्यांच्या रूपांचें मिश्रण होऊन पाणिनीय रूपे झालीं आहेत.

अदस्

(१) अदस् + स् = असस् = स् = असह् + ह् = असअ + उ = असा + उ = असौ अ + तद् = अतद् = अस अथवा (त स्थाने स असे पाणिनि सांगतो च).

अस + स् = अस + ह = अस + उ = असौ

✽ अ + उ, किंवा आ + उ यांचा संधि पूर्ववैदिक-भाषांत औ होत असे.

✽ इतर रूपें तत् प्रमाणेः—

१	२	३
असौ	अतौ	अते
अतं	"	अतगि
	इ. इ. इ.	
अमु		

१	२	३
अमुः	अमू	अमी (अमु+ह=अभ्वि=अमी)
अमुन्	अमू	अमून् (अभ्वि+आन्=अमून्)
	इ. इ. इ.	

ह्या दोन सर्वनामरूपांचें मिश्रण होऊन वैदिक व पाणिनीय रूपें बनलीं. पैकीं अदस् चें असौ हें एक च रूप पाणिनीयभाषेंत राहिलें, बाकीचीं सर्व रूपें अमु सर्वनामाचीं आहेत. तद्, इदम् शब्दांच्या स्त्रीलिङ्गी व नपुंसकलिङ्गी रूपांचा ज्या तऱ्हेनें ऊह केला त्या च तऱ्हेनें अदस्-अमु सर्वनामांच्या स्त्रीलिङ्गी व नपुंसकलिङ्गी रूपांचा ऊह करावा.

२६ यत्, तद्, एतत्, अतत् (अदस्) हे सर्व शब्द तत्कारान्त आहेत असें पाणिनि द्यागतो. कारण समास वगैरेंत यत्, तत्-इ हीं रूपें मूळ प्रातिपदिकाचीं येतात, जसें तत्कारणं, यदिच्छा, इ. इ. अन्यत्, कतरत्, इतरत् इत्यादि नपुंसकलिङ्गी प्रथमेच्या एकवचनाचीं रूपें यत्, तत्, इत्यादि सर्वनामांच्या रूपांसारखीं असलेलीं पाहून आणि समासांत अन्य, इतर, रूपें आलेलीं पाहून, पाणिनीय अद्वुतरादिभ्यः पंचभ्यः हें सूत्र रचावें लागलें, द्यगजे नपुंसकलिङ्गी प्रथमा व द्वितीया यांच्या एकवचनीं अन्य, इतर, इत्यादि शब्दांना अद्वु द्यगजे अद् आदेश होतो असें सांगावें लागलें. हा पाणिनीय रस्ता झाला. ऐतिहासिक रस्ता या हून निराळा आहे. पूर्ववैदिक-

भाषांत अन्य व अन्यत्, इतर व इतरत्, त्य व त्यत्, त व तद् अशीं भिन्न सर्वनामप्रातिपदकें होतीं, असें ऐतिहासिक वृष्टीला दिसतें. पैकीं संमिश्र जी वैदिकभाषा व पाणिनीय भाषा तींत त व तद् या जोडींतील तद् हें प्रातिपदिक व समासक्षम समजलें गेलें आणि अन्य, अन्यत् या जोडींतील अन्य हें प्रातिपदिक व समासक्षम समजलें गेलें.

२७ दोन या अर्थी पूर्ववैदिकभाषांत इम् (इम्), इ, इा, व द्वि असे चार शब्द होते. पैकीं इं, इा व द्वि हे पाणिनीयभाषेत समासांत येतात आणि इ वर विभक्ति कार्य चालतें, पाणिनि द्वि हा मूळ शब्द धरून व लोप आणि आगम करून त्याच्या पाश्चन इम्, इ, इा हीं रूपे काढितो तें ठीक च आहे.

पूर्ववैदिकभाषेत त्रि, त्रयस् व त्रय असे तीन शब्द असून, शिवाय तिस्र् झणून चवथा शब्द असे. पैकीं तिस्र् शब्द पाणिनीयकालीं फक्त श्रीलिंगी योजीत. पूर्ववैदिककालीं तिस्र् तील ऋ अर्धमात्राक असे. झणजे ऋ तीन प्रकारचे असत, अर्धमात्राक ऋ, एकमात्राक ऋ व द्विमात्राक ऋ ऊर्फ दीर्घ ऋ. कानडींत किंघा इंग्रजींत ज्याप्रमाणें ए हा स्वर अर्धमात्राक व पूर्णमात्राक असतो त्याप्रमाणें पूर्ववैदिकभाषांत ऋ अर्धमात्राक व पूर्णमात्राक असे. हा अर्धमात्राक ऋ तिस्र्. चतस्र् व नृ या शब्दांत पाणिनीयकालीं एका ठिकाणीं राहिलेला आढळतो. तें ठिकाण झणजे षष्ठीचें अनेकवचन. षष्ठी अनेकवचनीं तिस्र्णां, चतस्र्णां व नृणां अशीं रूपे होतात, तिस्र्णां, चतस्र्णां अशीं दीर्घ ऋकारमय रूपे होत नाहींत, झणून पाणिनि सांगतो. नामि या सूत्रें करून देवानाम्, हरीणाम्, मानृणाम्, प्रमाणें तिस्र्णां, चतस्र्णां अशीं रूपे व्हावीत, परंतु पाणिनिकालीं तीं तशीं दीर्घ होत नसत. दीर्घ कां होत नसत त्याचें कारण, मात्र, पाणिनि सांगत नाहीं. दीर्घ न होण्याचें कारण तिस्र्, चतस्र् व नृ यांतील ऋ अर्धमात्राक असे व तो नाम् च्या पूर्वी अत्यन्त ऋस्व ऊर्फ अर्ध ऋस्व उच्चारिला जाई. ह्या अर्ध ऋस्वाचा दीर्घ झाला च तर तो एकमात्राक होई, द्विमात्राक होणें अशक्य होतें.

पूर्ववैदिकभाषेत चार या अर्थी चत्स्र्, चतुर् व चतस्र् असे तीन शब्द असत. साधनिका वरप्रमाणें.

१ चत्वार चत्वारौ चत्वारः
चत्वाः

१ चतुर चतुरौ चतुरः
२ चतुरम् " चतुरः

ह्या दोन रूपांची भेसळ होऊन पाणिनीय रूपे बनलीं.
नपुंसकलिंग

१ चत्वार चत्वारि चत्वारि = चत्वारि
पूर्ववैदिकभाषांत षष् हा शब्द असा चालेः—

- १ षट्-इ, षण्
- २ षट्-इ, षण् (षष् + न्)
- ३ षड्भिः
- ४ षड्भ्यः
- ६ षण्णाम् (षण् + आम् ,)
- ७ षट्

❖ षण् + आम् येथे ष तील अ चे दीर्घत्व ण् ला द्वित्व करून साधिले आहे. ह्यणजे ठसक्याकरितां ण् द्वित्व उच्चारित व ष तील अ ला सहज च दीर्घत्व येई.

पूर्ववैदिकभाषांत अष्ट, अष्टा, अष्टौ असे तीन शब्द असत. त्यांच्या भेसळीनें पाणिनीय रूपे साधलेलीं आहेत. त्यांचा ऊह यथापूर्व करावा.

२८ एथपर्यंत जीं सर्वनामै सांगितलीं त्यांच्या स्वभावा हून अस्यन्त विपरीत स्वभावाचीं दोन सर्वनामै आतां विवेचनार्थ व पृथक्करणार्थ घेतों. त्या सर्वनामांना पाणिनि (१) अस्मद् व (२) युष्मद् ह्यणतो. हे दोन शब्द कोणत्या हि हलन्त किंवा अजन्त शब्दाप्रमाणे चालत नाहीत. यांना प्रत्यय हि निराळे च लागतात. ह्यांचीं अंगें हि निराळ्या च तऱ्हेनें सिद्ध होतात. असा सर्वतोपरी विपरीतपणा पाणिनीला ह्या दोन शब्दांच्या रूपसिद्धी संबंधानें भासला. ह्या दोन शब्दांनीं पाणिनीला फार ढळले. ह्या दोन थिमकुल्या पण झाड शब्दां

करितां, एकंदर तेवीस स्वतंत्र सूत्रे पाणिनीस रचावीं लागलीं. (१) प्रत्ययादेशांचीं सूत्रे, (२) अंगादेशांचीं सूत्रे, (३) अंगान्यवर्णादेशांचीं सूत्रे व (४) रूपद्वयांचीं सूत्रे, अशीं उठल्याबसल्या सूत्रे च सूत्रे काढण्याचे पाणिनीला फार श्रम पडले. एकवीस रूपांच्या सिद्धी करितां तेवीस स्वतंत्र सूत्रे रचावीं लागणें झणजे शब्द पराकाष्ठेचे खट्याळ असले पाहिजेत यांत संशय नाही. खरोखर च, हे दोन शब्द सगळ्या वैदिक व पाणिनीय भाषेत अत्यन्त मासलेवाईक आहेत. पुढें ह्या शब्दांची जी रूपसिद्धि मी करून दाखविणार आहे त्या वरून हा मासलेवाईकपणा कोणत्या पेट्या आहे तें कळून येईल.

अस्मत् शब्द

समासांत शब्दांचें जें रूप येतें तें प्रायः प्रातिपदिक समजण्याचा पाणिनीचा प्रघात असल्यामुळें (उदाहरणार्थ, अस्मत्प्रणीतप्रयः), त्यानें मूळ शब्द अस्मद् असा मानिला असून, त्या वरून नाना आदेश करून अहम्, आवाम्, वयम्, इत्यादि रूपे निष्पन्न केलीं आहेत. अस्मत् शब्दा पासून अहम् रूप तो एणेंप्रमाणें काढितोः—

- (१) अस्मद् + छ अशी स्थिति
प्रथमा एकवचनीं छ स्थानीं अम् आदेश होऊन,
- (२) अस्मद् + अम् अशी स्थिति
पुढें छ असतां, अस्मद् शब्दांतील अस्म् स्थानीं अह आदेश होऊन,
- (३) अह अद् + अम् अशी स्थिति
दकाराचा लोप होऊन,
- (४) अह अ + अम् अशी स्थिति
पररूप होऊन,
- (५) अह + अम् अशी स्थिति
पूर्वरूप एकादेश होऊन,
- (६) अहम्

एणें प्रमाणें सहा बोळांतून वाट काढित काढित अहम् या विठो-
ह्याचें दर्शन पाणिनि घडवितो. इतका प्राणायाम न करितां, अस्मत्
चें प्रथमेचें एकवचन अहम् होतें, असें निपातन पाणिनीनें केलें असतें

सरी कांहीं च विघडलें नसतें. बरें, इतके सहा फेरे घेऊन व अनेक गिरकांड्या खाऊन, अहम् चें कांहीं गणगोत कळतें ह्याणवें तर तसा हि कांहीं लाभ नाही. फक्त, अस्मत् चें अहम् होतें. एवढें कळतें. तात्पर्य, अहम् चें गणगोत जाणावयाचें असल्यास, पाणिनीचा रस्ता कुचकामाचा उरतो. गणगोत जाणावयाचें असल्यास, पाणिनीच्या हून निराळा मार्ग स्वीकारिला पाहिजे. पूर्ववैदिककालीन भाषांत उत्तम पुरुषवाचक सर्वनामें दोन सांच्यांची असत. एक सर्वनाम ह् या सांच्याचें व दुसरें सर्वनाम ह् या सांच्याचें. ह् या सांच्याच्या सर्वनामाचा उच्चार ह्, हम्, अहम् असा वेळ पडेल त्या प्रमाणें तीन प्रकारचा असे व ह् या सांच्याच्या सर्वनामाचा हि उच्चार ह्, हन्, अहन् असा तीन प्रकारचा असे. पूर्ववैदिकलोक कंठ्य उच्चार फार करीत, त्या मुळें सध्यांचीं स्, क्, प्, म्, न्, इत्यादि सर्व व्यंजनें ते प्रायः महाप्राण घालून ह्, ःक्, ःप्, ह्, ह्, अशीं उच्चारित. तात्पर्य, वैदिककालीं जो उच्चार म् झाला तो उच्चार पूर्ववैदिककालीं ह् असे. उत्तम पुरुषवाचक सर्वनामां संबधानें लक्ष्यांत ठेवण्या सारखी ही पहिली बाब होय. लक्ष्यांत ठेवण्या सारखी दुसरी बाब झटली ह्याणजे कित्येक पूर्ववैदिकभाषांत वचनप्रत्यय शब्दांच्या पूर्वी लागत व कित्येक पूर्ववैदिकभाषांत वचनप्रत्यय शब्दांच्या पुढें लागत. म्हणजे, पूर्ववैदिककालीं भाषा दोन प्रकारच्या असत, उपसर्गानें वचनरूपें बनविणाऱ्या भाषा व प्रत्ययानें वचनरूपें बनविणाऱ्या भाषा. वृष्टांता कशितां मराठी व अरबी या भाषा घेऊं. मराठींत सबब या शब्दाचें अनेकवचन, शब्दाच्या पुढें ई प्रत्यय लागून व अन्त्य अ चा लोप होऊन, सबब + ई = सबब् + ई = सबबी असें होतें. आणि अरबींत सबब् ह्या शब्दाचें अनेकवचन, अ हा उपसर्ग शब्दाच्या मार्गे लागून व प्रथमस्वराचा लोप आणि द्वितीय स्वराची वृद्धि होऊन, अ + सबब् = अ + स् बा ब् = अरबाब् असें होतें. अर्थात् मराठी ही प्रत्ययी भाषा आहे व अरबी ही उपसर्गी भाषा आहे. हा च भेद

पूर्ववैदिकभाषांत होता. एक भाषा प्रत्ययी असे व दुसरी उपसर्गी असे. पैकीं ह्मू हे सर्वनाम ज्या भाषेत होतें ती भाषा उपसर्गी असून, तीत ह्मू सर्वनाम वचनप्रकरणीं एणें प्रमाणें चाले— स् या उपसर्गांनीं एक-वचन दाखवीत, स् + स् या उपसर्गांनीं द्विवचन दाखवीत, आणि स् + स् + स् या तीन उपसर्गांनीं त्रिवचन दाखवीत.

(१) स् + ह्मू = स् + अहम् = ह + अहम् = हहम् = अहम् ,
हम्, ह्मू

(२) स् + स् + ह्मू = ह् + ह् + ह्मू = अ + उ + अहम् =
औ + अहम् = आव् + अहम् = आव् + अअम् =
आवाम्

✽ पूर्ववैदिकभाषांत स् चा ह्; ह चा अ इ किंवा उ; अउ चा उच्चार औ होत असे हें मागें सांगितलें च आहे.

(३) स् + स् + स् + ह्मू = ह् + ह् + ह् + ह्मू = उ + अ +
अ + ह्मू = व + अ + ह्मू = व + अ + ह्मू = वअह्मू =
वयम्

एणें प्रमाणें उपसर्गी भाषेत

१

२

३

अहम्

आवाम्

वयम्

हीं तीन वचनांचीं तीन रूपें होत. ह्यांच्या रूप-सिद्धींत स् हा एक संख्यावाचक उपसर्ग मूलशब्दाच्या मागें लागत असल्या मुळें, तिन्हीं रूपें मकारान्त दिसतात, देव शब्दाच्या रूपां प्रमाणें ह्कारान्त, औकारान्त किंवा अःकारान्त दिसत नाहींत. तिन्हीं मकारान्त रूपें पाहून पाणिनि संकटांत पडला. वस्तुतः हलन्त शब्दांच्या शिरस्त्या प्रमाणें अस्मद् शब्दाचीं अस्मत्-द्, अस्मदौ, अस्मदः अशीं रूपें व्हावीत. परंतु तीं तशीं न होतां. लोकांच्या बोलण्यांत व वेदभाषेत अहम्, आवाम् व वयम् अशीं तिन्हीं मकारान्त रूपें पाहून पाणिनीला आदेशांचा आश्रय करून, अस्मत् पासून हीं तिन्हीं रूपें हटानें काढावीं

लागलीं. उपसर्गां भाषा असतात व प्रत्ययी भाषा असतात ह्या बाबींचें स्वप्न हि पाणिनीला नव्हतें. त्या मुळें प्रत्ययांना आदेश, अंगाला नाना आदेश व अंत्याला आदेश करून, कशीं तरी अहम्, आवाम्, वयम् हीं रूपे पाणिनीनें अस्मद् शब्दा पासून निर्माण केलीं. मूळशब्द अस्मद् नव्हे, ह् आहे, हें हि त्याला माहीत नव्हतें. समासांत अस्मद् रूप येतें, सचव अस्मद् हें प्रातिपदिक त्यानें स्वीकारिलें. परंतु समासांत अस्मद् हें अनेकवचनीं येतें, एकवचनीं येत नाहीं, हा जो ह्या अस्मद् शब्दाचा विशेष त्या कडे जितकें लक्ष्य द्यावें तितकें त्यानें दिलें नाहीं. समासांत एकवचनीं मद् हें रूप येतें हें तो पहात होता. मग, मद् हें च प्रातिपदिक धरण्यास काय हरकत होती ? किंवा मद् व अस्मद् हीं दोन्ही प्रातिपदिके धरण्यास कोणती अडचण होती ? शिवाय, पाणिनीनें असा विचार करावयाचा होता कीं, समासांत एकवचनीं मद् व अनेकवचनीं अस्मद् प्रातिपदिक येतें, तसें द्विवचनाचें आवद् प्रातिपदिक कां झणून येत नाहीं ? द्विवचनाला काय म्हणून गाळले ? तसेंच, अस्मद् हें प्रातिपदिक धरून त्या पासून अहम्, आवाम्, वयम्, मद् इत्यादि रूपे आदेश करून कशीं काढतां येतात, तशींच मद् हें प्रातिपदिक धरून त्या पासून अस्मद्, अहम्, इत्यादि रूपे हि आदेश करून काढतां येतील. तात्पर्य. मूळ शब्द काय आहे, त्याचीं रूपे वैदिकभाषेंत कशीं आलीं, पूर्ववैदिकभाषांत मूळ शब्द कसा चाले, इत्यादि बाबींचें ज्ञान नसल्या मुळें, उत्तम पुरुषसर्वनामाच्या रूपसिद्धी संबंधानें पाणिनीची लंगडशाई पराकाष्ठेची झालेली आहे.

२९. पूर्ववैदिकभाषांत कंठ्य उच्चारणांचें प्राबल्य विशेष असे म्हणून वर सांगितलें— त्या भाषांत कित्येक समाज कंठ्य :सुचा उच्चार बहुतेक ह् सारखा करीत; आणि कित्येक समाज कंठ्य :सु चा उच्चार बहुतेक वैदिक स् सारखा करीत. पैकीं ह् उच्चार करणारे समाज प्रथमेचें अनेकवचन वयम् असें उच्चारित. स् उच्चार करणारे जे समाज होते त्यांचे अनेकवचन एणें प्रमाणें साधे : —

$$(३) \quad स् + स् + स् + ह् = ह् + स् + स् + ह् = अ + स् + ह् = अस्म = अस्मह्, अस्म, अस्मां, अस्मे.$$

साधे, बने, करीत वगैरे क्रियापदें रूपां संबधानें योजिलेलीं पाहून, असा समज होण्याचा क्वचित् संभव आहे कीं पूर्ववैदिक रानटी समाज प्रकृति. उपसर्ग प्रत्यय वगैरे अवयव वेऊन त्या त्या रूपांची सिद्धि, बनावट, व कार्ये ज्ञानतः जाणूनबुजून करीत असावे. तर असा समज करून घेणें युक्त नव्हे. ते रानटी समाज भाषाविषयक सामाजिक स्फूर्तीनें रूपांचा उच्चार करीत, रूपांची सिद्धि करीत नसत. साधे, बने इत्यादि क्रियाशब्द आपण जे वर्तमानकालीन वैयाकरण व शाब्दिक योजतो ते रूपांचे पृथक्करण करणारे शास्त्रज्ञ या नात्यानें योजतो- असो. कंठ्यः स् वा ह् उच्चार करणाऱ्या व स् उच्चार करणाऱ्या अशा दोन्ही समाजांचीं वचनांचीं एकंदर रूपें अशीं : —

१	२	३
अहम्	आवाम्	वयम्
हम्	आवा	अस्मह्
ह्म्		अस्मा, अस्माँ
		अस्म
		अस्मे

✽ प्राकृतभाषांतील हम् हे वेदपूर्वकालीन हम् हे रूप आहे. प्राकृतांतील अहम् हे रूप अहकम् (अकच्) ह्या रूपाचा अपभ्रंश.

✽ प्राकृतांतील अस्मे हे रूप पूर्ववैदिक अस्मे चा अपभ्रंश.

हीं रूपें अत्यन्त प्राचीन अश्या पूर्ववैदिकसमाजाच्या भाषांत प्रचलित होती. त्या समाजांची गती वचनांचीं रूपें साधण्या पलीकडे गेली नव्हती. पुढें द्वितीयादि विभक्तिप्रत्यय लावण्याचा प्रघात पडून वैदिकभाषेत व वैदिकसमकालीन प्रांतिकभाषांत विभक्त्यांचीं रूपें इतर शब्दांच्या रूपां प्रमाणें साधलीं गेलीं. त्या रूपांची साधनिका पणें प्रमाणें : —

(४) ह्म् + म् = ह्मम् = मम्, माम्, मा

✽ प्राकृतांत मम् हे रूप येतें.

(५) आवाम् + म् = आवाम्

(६) अस्माँ + म् = (अनुनासिकावा न् होऊन) अस्मान्म् = अस्मान् अस्मह् + म् = अस्मह् अस्मे + म् = अस्मै

(७) ह् + स्वा = ह् + ह्या = ह् + या = मया
ह् + स्ये = ह्य + ह्ये = ह् + ये = मये

✽ प्राकृत मे, मइं, मए हीं रूपें मया व मये ह्या रूपांचे अपभ्रंश आहेत.

(८) आवा + भ्याम् = आवाभ्याम्

(९) अस्मा + भिस् = अस्माभिः
अस्मे + भिस् = अस्मेभिः

✽ प्राकृत अह्योहिँ हें रूप पूर्ववैदिक अस्मेभिः चा अपभ्रंश किंवा वास्तविकपणें भ् चा ह् होऊन व स् चा ह् होऊन अह्योहिँ हें रूप पूर्ववैदिक अस्मेभिः या रूपाचा समकालीन पर्याय आहे.

(१०) ह् + भ्य = म + ह्य = म + य = म + इ = मे

ह् + भ्यम् = मह्यम्, मभ्यम्

✽ भ्य = ह्य

(११) आवा + भ्याम् = आवाभ्याम्

(१२) अस्म } + भ्यम् = अस्मभ्यम्, अस्माभ्यम्, अस्मेभ्यम्
अस्मा
अस्मे

✽ भ्यस् ह्या ऐवजीं भ्यम् प्रत्यय विशेष आहे.

(१३) ह् + भ्यत् = म् + भत् = मत्

✽ भ्य = ह्य = य = अ

✽ भ्य व भ्यत् प्रत्यय विशेष आहेत.

(१४) आवा + भ्याम् = आवाभ्याम्

(१५) अस्म + भ्यत् = अस्मत्

✳ भ्य = ह्य = य = अ

✳ अस्म या अनेकवचनाला भ्यत् हा प्रत्यय लागला आहे.

✳ प्राकृतांत अह्याहितो व अह्यासुतो अशीं पंचमीचीं रूपे येतात. एथें हितो व सुतो हे प्रत्यय आहेत. यांचें मूळ

अभ्यन्तर् व स्वन्तर् हीं अव्ययें आहेत. अभ्यन्तर् ह्यणजे मधून व स्वन्तर् ह्यणजे मधून. अभ्यन्तः = (अलोप)

भ्यन्तः = भितो = हितो ; स्वन्तः = सुतो; अश्या परंपरेनें हितो व सुतो हे प्राकृत प्रत्यय निघाले आहेत.

मत्तो हे प्राकृत रूप मत्तः या तसिलान्त संस्कृत रूपाचा अपभ्रंश उघड आहे.

(१६) ह् + स्म = ह् ह् = मम. मम (अकच्) = ममक

ह् + स्य = म + य = म + ह = मे

ह् + स्य = मद्य

✳ स्य आणि स्म हीं एका च प्रत्ययाचीं दोन रूपे आहेत हे मागे दाखविले च आहे.

✳ मे, मम, मह व मज्झ हीं रूपे मे. मम व मद्य याचे अपभ्रंश आहेत, अथवा, वास्तविक म्हटलें म्हणजे समकालीन पर्याय आहेत— प्राकृत सर्वनामरूपां संबंधीं अपभ्रंश हा शब्द प्रस्तुत विवेचनांत जेथें जेथें येईल तेथें तेथें त्याचा अर्थ अपरपर्याय असा समजावा.

(१७) आवा + स्योस् = आवायोः = (उच्चारसुखार्थ) आवयोः

अस्माँ + स्याम् = अस्माँ + आम् = (अनुनासिकाचा न् होऊन) अस्मानाम्

(१८) अस्मह् (अकच्) = अस्माक

अस्माक + स्यम् = अस्माक + अम् = अस्माकम्

✳ मम ला अकच् प्रत्यय लागून ममक (मम एव) रूप होतें, त्या पासून तद्धित मामक, मामकीन. त्या प्रमा-

णेंच अस्मह् ला अकच् प्रत्यय लागून व ह् याचा उच्चार अ
च्या जवळजवळ असल्या मुळें स्वर समजून अस्मह्क असें
रूप होई व अस्मह्क या रूपांतील ह् चा अ होऊन अस्माक
असें रूप होई. अस्माक पासून तद्धित आस्माक व आस्मा-
कानि. अस्माक ला स्वम् प्रत्यय लागून व अ चें पूर्वरूप
होऊन अस्माकम् .

✽ प्राकृतांत षष्ठीच्या अनेकवचनीं मज्झ, अद्ये, अद्य, अद्याणं
अशीं रूपें येतात, त्यांची साधनिका : —

अस्मू + स्य = (अलोप ह् ह्य = मद्य = मज्झ

अस्मू + स्य = अस्म् + ह्य = अस्म् + य = अस्म् +

अ + अस्म् = अद्य, अद्ये (य = इ)

अस्मानाम् = अद्याणं

(१९) ह् + स्थि = मयि, मयि

(२०) षष्ठीवचनवत्

(२१) अस्मा + सु = अस्मासु

अस्मे + सु = अस्मेषु

हीं ह् या सर्वनामाचीं रूपें झालीं. ह् हें सर्वनाम ज्या समाजांत होतें
तो समाज प्रत्ययी भाषा बोलणारा असल्या मुळें त्याच्या ह् सर्व-
नामाचीं रूपें हलन्त सर्वनामांच्या रूपा प्रमाणें होत : —

(१) ह् + स् = ह्

✽ ह्, हँ, हन्, असा एकवचनाचा उच्चार असे. ह्
सर्वनामाची म ही जशी खूण तशी ह् सर्वनामाची न
ही खूण.

(२) ह् + स् + स् = ह् + अ + उ = ह्यौ = नौ

(३) ह् + स् + स् + स् = ह् + अस् = ह्यः = नः

हे सर्वनाम योजनाच्या समाजाची गती वचनप्रत्ययां पेशां जास्त लांब गेली नव्हती. त्याच्या भाषेत विभक्तिप्रत्यय अद्याप निर्माण झाले नव्हते. विभक्तिप्रत्ययांचें काम संप्रदान, करण, इत्याद्यर्थक स्वतंत्र शब्द लावून होत असे. त्या मुळें ह्म सर्वनामवाल्यांचा व ह्म सर्वनामवाल्यांचा जेव्हां मिलाफ होऊन एक समाज बनला तेव्हां नौ व नः हीं दोन रूपें द्वितीया, चतुर्थी व षष्ठी यांच्या द्विवचनीं व त्रिवचनीं विकल्पानें व गौणत्वानें योजिलीं जाऊं लागलीं. चतुर्थीच्या आवाभ्याम् च्या जोडीला ज्या अर्थी नौ हें रूप आहे त्या अर्थी तृतीया व पंचमी यांच्या द्विवचनाच्या जोडीला हि तें एके कालीं असावें हें स्पष्ट आहे. तसेंच द्वितीयेच्या द्विवचनाच्या जोडीला जर नौ आहे तर प्रथमेच्या द्विवचनाच्या जोडीला हि तें एके कालीं असावें. हा च प्रकार षष्ठी व सप्तमी यांच्या द्विवचनांचा. अनेकवचनीं सर्व विभक्त्यांत एके कालीं नः हें रूप असावें. नौ व नः यांची उत्पत्ति ही अशी आहे.

३० म-उच्चारारंकित उत्तम पुरुषसर्वनाम व न-उच्चारारंकित

उत्तम पुरुषसर्वनाम अद्या या दोन्हीं सर्वनामांच्या रूपांचें मिश्रण मिश्र वैदिकसमाजाच्या भाषेत होऊन पाणिनीनें जीं वैदिक व स्वकालीन रूपें दिलीं तीं सुप्रसिद्ध असल्या मुळें एथें पुनः देत नाहीं. म-सर्वनामवाले उपसर्ग लावून वचनरूपें तयार करीत व नसर्वनामवाले प्रत्यय लावून वचनरूपें तयार करीत. हे उपसर्ग लावणारे लोक कोण ? व प्रत्यय लावणारे लोक कोण ? नसर्वनाम झंदभाषेत हि येतें. तिसरां हि एक अभ्युपगम आहे. तो असा कीं वैदिक आर्यांच्या पूर्वजांत च शब्दांचीं रूपें उपसर्गानें हि साधण्याचा प्रघात असे. हा प्रघात क्रियापदांच्या रूपांत स्पष्ट दिसून येतो. लुङ्, लङ् व लृङ् यांत धातूंच्या मार्गे उपसर्ग लागून रूपें होतात. अ व अन् हे उपसर्ग शब्दांना हि पाठीमार्गे लागून अंतरं—अनंतरं, आत्मा—अनात्मा, पुत्रः—अपुत्रः, अशीं रूपें होतात. ह्यणजे वैदिक आर्यांच्या पूर्वजांत उपसर्गानें रूपें साधणारा एक समाज होता व प्रत्ययानें रूपें साधणारा दुसरा समाज होता. ह्या दोन समाजांचा मिलाफ होऊन वैदिकसमाज उत्पन्न झाला-

उपसर्गानें रूपे बनविणारा जो समाज होता तो आपलीं उत्तम पुरुष-
वाचकसर्वनामरूपें उपसर्ग लावून बनवीं आणि प्रत्ययानें रूपे बनविणारा
समाज उत्तम पुरुषसर्वनामरूपें प्रत्यय लावून बनवीं. पैकीं उपसर्ग-
वाल्यांची छाप प्रत्ययवाल्यां घर पराकाष्ठेची पडून उपसर्गवाल्यांची
प्रथमपुरुषसर्वनामाचीं रूपें संमिश्र समाजांत प्राधान्यानें प्रचलित झालीं
व प्रत्ययवाल्यांचीं रूपें गौणत्वानें आर्धेमधें राहिलीं. ह्या तीन अभ्युप-
गमांतून हा शेवटला तिसरा अभ्युपगम सर्वांत विशेष माह्य वाटतो.
तत्त्वापि त्यांत हि एक गोम आहे. उपसर्गवाले तरी उपसर्गानें रूपें
तयार करण्याचा प्रघात कोटून शिकले व प्रत्ययवाले प्रत्ययानें रूपें
बनविण्याची कला कोटून शिकले ? मूळ, प्रत्येक समाजानें तो तो प्रघात
स्वतः स्वतंत्रपणें शोधून काढला किंवा इतर आर्यानाथ समाजांच्या
अनुकरणानें सुरू केला ? इत्यादि प्रश्न ह्या हि अभ्युपगमा वर सुचतात.
परंतु, एकंदरीत हा तिसरा अभ्युपगम मला विशेष आदरणीय
वाटतो. कोणता हि अभ्युपगम स्वीकारा, एवढें निश्चित झं-
माषा प्रत्ययी भाषा आहे. वैदिकभाषा प्रत्ययी भाषा आहे हें अजन्त
व हलन्त शब्दांचीं वचनरूपें पहातां सहज कोणाच्या हि नजरेस येईल.
फक्त उत्तम पुरुषवाचकसर्वनामाचीं मकारीं रूपें तेवढीं उपसर्ग लावून
झालेलीं आहेत. तेव्हां हीं विपरीतधर्मी रूपें मूळचीं वैदिकलोकांच्या
साक्षात् पूर्वजांचीं नव्हत, दुसऱ्या कोण्या तरी लोकांचीं आहेत. वैदिक
लोकांच्या पूर्वजांचीं नौ व नः हीं दोन च रूपें राहिलीं आहेत, बाकी
सर्व एकवीस हि रूपें उपसर्गवाल्यांच्या भाषेंतील आहेत. घरच्या
रूपांना इतकें पराकाष्ठेचें गौणत्व येणें आणि परकीय रूपांची इतकी
बेसुमार व्याप्ति होणें व ती उत्तम पुरुषवाचक हरहमेष बोलण्यांत
येणाऱ्या सर्वनामांच्या रूपांत होणें म्हणजे प्रत्ययी लोकांवर उपसर्गी
लोकांची छाप सर्वतोपरी बसणें, असा अर्थ होतो. वैदिक आर्यांच्या
पुरातन पूर्वजां वरती असली जबरदस्त छाप वसविणारे असे हे उप-
सर्गी भाषा बोलणारे लोक कोण ? आर्यांच्या शेजारचे उपसर्गी भाषा
बोलणारे लोक झटले झणजे पळव तेवढे दिसतात. पळुवी भाषेंत
उपसर्ग लावून वचनांचीं रूपें बनतात. अत्यन्त पुरातनकालीं पळुवांच्या

पूर्वजांनीं वैदिक आर्यांच्या पूर्वजांना पादाक्रान्त करून आपली भाषा हि बोलावयास लाविलें असें म्हणावें लागतें. असें दिसतें कीं, वैदिक आर्यांच्या पैकीं एका टोळीची व पह्लुवांच्या पूर्वजांची गांठ पडून, तीं आर्यपूर्वज पह्लुवांचे अंकित दास झाले. या दास स्थितीत ते स्वभा-

षेला पारखे इतके झाले कीं, पूर्वीचें उत्तम पुरुषसर्वनाम हि त्यांच्या बोलण्यांतून गेलें, व जेत्यांचें सर्वनाम हरहमेष वापरण्यांत आलें. आर्यांचें हें दासत्व कालान्तरानें जाऊन त्यांची भरभराट झाली, तथापि उपसर्गा प्रथमपुरुषसर्वनाम जें भाषेंत एकदां शिरलें तें कायमचें च शिरलें. पुढें प्रत्ययी भाषा बोलणाऱ्या आर्यांची दुसरी एक टोळी या उपसर्गा भाषा बोलणाऱ्या आर्यांच्या टोळीला भेटली व ह्या दोघांचा मिळाफ झाला. तेव्हां पूर्वीचीं नौ, नः हीं प्रत्ययीं रूपे पुनः बोलण्यांत येऊं लागलीं. परंतु, ह्या जुन्या पूर्व रूपांचा उपयोग प्रमुखपणें न होतां गौणत्वानें होऊं लागला. वाक्याच्या प्रारंभीं नौ नः हीं रूपे योजीत नसत. शिवाय यांचा स्वर हि उदात्त नसे, अनुदात्त असे. अनुदात्त स्वर म्हणजे नीचैः, ऱ्हास्व व अल्प भसा आघात ऊर्फ निघात. नौ, नः हीं रूपे अशीं नमत्या स्वरांत ज्या अर्थी उच्चारित त्या अर्थी भाषेंत त्यांना प्रधान स्थान नसे हें उघड होतें. तात्पर्य, अहं, आवाम्, वयम्, हीं रूपे वैदिक भाषेंत पह्लुवांच्या भाषेंतून आलेलीं आहेत.

प्राचीनतम पह्लुव लोक वचनदर्शक स् हा शब्द योजीत, परंतु तो उपसर्ग म्हणून योजीत, प्रत्यय म्हणून योजीत नसत. ह्यणजे प्राचीनतम पह्लुव हे आर्यभाषा च बोलत, परंतु शब्दांचीं रूपे प्रत्यय न लावितां उपसर्ग लावून वनवीत. किंवा दुसरा हि एक अभ्युपगम करतां येईल. पह्लुव लोक उपसर्गा भाषा बोलत. ती भाषा आर्यभाषा असेल किंवा अनार्य भाषा असेल. पह्लुवांनीं आर्यपूर्वजांना जिंकल्या वर, जिंकलेल्या आर्यांनीं पह्लुवांच्या चालीरीति व बोलण्याची घाटणी उचलली. त्या वरोवर च उपसर्गांनीं शब्दांचीं वचनरूपे करण्याची पह्लुवांची

भाटणी हि आर्यपूर्वजांनीं उचलली. आणि स्व प्रत्ययाचा ते उपसर्गा सारखा उपयोग करू लागले. कीं अहम्, आवाम् व वयम् हीं उत्तम पुरुषाचीं रूपे बहुशः कोणत्या तरी उपसर्गा आर्यभाषेतून वैदिकभाषेत आलीं.

७१ आतां मध्यम पुरुषवाचकसर्वनाम जें पाणिनीय युष्मद् त्याचें पृथक्करण करूं. पाणिनीला जसें उत्तम पुरुषवाचक सर्वनामाचें खरें स्वरूप काय आहे तें कळलें नाहीं, तसें च त्याला मध्यम पुरुषवाचकसर्वनामाचें हि इद्रत कळलें नाहीं. वैदिकभाषेत त्व ह्यणून एक सर्वनाम आहे. ह्या त्व सर्वनामाचा अर्थ अन्य, भिन्न, निराळा, असा आहे. तसेंच, संस्कृतांत तु ह्यणून अव्यय आहे. हें तु अव्यय भेद किंवा पक्षान्तर दाखवितें. म्हणजे तु अव्ययाचा अर्थ भिन्न असा आहे. त्या प्रमाणें च वैदिकभाषेत त्वै ह्यणून अव्यय आहे. हें अव्यय विशेष किंवा वितर्क दाखवितें. ह्यणजे त्वै या सर्वनामाचा हि अर्थ भिन्न असा आहे. तद् (त सर्वनाम), तु, त्वै व त्व हे सर्व शब्द भिन्नतावाचक ऊर्फ भेदवाचक आहेत, व हे चारी शब्द एकाच पूर्ववैदिक मूळशब्दा पासून निघालेले आहेत. ह्या चार शब्दांच्या जोडीचा पांचवा पूर्ववैदिक शब्द द्वै हें अव्यय आहे. हें द्वै अव्यय त्वै प्रमाणें च विशेष किंवा वितर्क दाखवितें. ह्यणजे द्वै चा अर्थ भिन्न, निराळा, असा आहे. त्वै आणि द्वै हीं एका च शब्दाचीं दोन रूपे आहेत. द्वै शब्दाचा जोडीदार जसा त्वै शब्द तसा त्व सर्वनामाचा जोडीदार इ हा संख्यावाचक शब्द आहे. द्व चा अर्थ भिन्न, निराळा, दुसरा. ह्या इ संख्यावाचकशब्दाचे द्वि, द्वा, हे पर्याय आहेत. तात्पर्य, त्व, इ, द्वि, द्वा, द्वै, त्वै, त्व व तु हे आठ हि शब्द एकाच पूर्ववैदिक मूळशब्दा पासून निघालेले आहेत. पैकीं तु या शब्दाला उत्तम पुरुषवाचकसर्वनामाचीं रूपे जोडून मध्यम पुरुषवाचकसर्वनामाचीं रूपे वैदिकभाषेत बनतात. तु + ह् = तुह्, या सर्वनामाचा अर्थ, तु ह्यणजे भिन्न, निराळा, दुसरा व ह् ह्यणजे मी मिळून दुसरा मी, असा आहे. आर्यांचे रानटी पूर्वज स्वतः ला मी ह्यणत व स्वतः साशेली

जी दुसरी व्यक्ति तिला दुसरा मी, मी च पण माझ्याहून भिन्न मी, निराळा मी, असें द्वयगत. हा दुसरा मी ऊर्फ तुहू शब्द एणें प्रमाणें चाले. हू सर्वनामाच्या रूपांना पाठीमागें तु हा शब्द जोडावयाचा, एवढेंच एथें कार्य आहे. तु चा छ, छ चा ह, ह चा उ, उ चा यु विकल्पानें होतो.

(१) तु + अहम् = त्वहम् = त्वम्

✽ प्राकृत तम्,

(२) तु + आवाम् = छ + आवाम् = ह + आवाम् = यु + आवाम् = युवावाम् = युवाम्, वाम्

✽ त चा स; स चा ह; ह चा य; आर्यभाषांत होतो

(३) तु + वयम् = छ + वयम् = ह + वयम् = यु + वयम् = युवयम् = यूयम्

तु + अस्मह् = युष्मह्

तु + अस्मा = युष्मा, युष्माँ

तु + अस्म = युष्म

तु + अस्मे = युष्मे, त्वस्मे

✽ प्राकृत तुह्ये व तुज्जे हीं रूपें त्वस्मे चे अपभ्रंश आहेत.

(४) तु + माम् = तुमाम्, त्वाम्

तु + मा = त्वा

✽ प्राकृत तुम्, तुमम् हीं रूपें त्वाम्, तुमाम् या रूपांचे अपभ्रंश आहेत

(५) तु + आवाम् = युवावाम् = युवाम्, वाम्

(६) तु + अस्मान् = युष्मान्

तु + अस्मह् = यु + अह् = वह् = वह् = वः

तु + अस्मे = त्वस्मे

✽ प्राकृत वो, तुह्ये व तुज्जे हीं रूपें वः व त्वस्मे या रूपांचे अपभ्रंश आहेत.

(७) तु + मया = त्वया

तु + मया = तुमया

तु + मये = तुमये

✽ प्राकृत ते, तद्, तद्, तुमए, तुमे, तुमाद्, दे, हीं रूपें त्वया, तुमया व तुमयै या रूपांचे अपभ्रंश आहेत.

(८) तु + आवाभ्याम् = युवाभ्याम्

तु + आवाम् = युवाम् = वाम्

(९) तु + अस्माभिः = युष्माभिः

तु + अस्मेभिः = त्वस्मेभिः

✽ प्राकृत तुभ्येहिँ, तुज्जेहिँ हीं रूपें त्वस्मेभिः चे अपभ्रंश आहेत.

(१०) तु + मे = त्वे = ते

तु + मभ्यम् = त्वभ्यम् = $\left\{ \begin{array}{l} \text{तुभ्यम्} \\ \text{तुद्यम्} \end{array} \right.$

✽ मराठी चतुर्थी एकवचनाचीं मज व तुज हीं रूपें वैदिक व पूर्ववैदिक मद्यम् व तुद्यम् या रूपा पासून आलेलीं आहेत. माझे असें ठाम मत झालें आहे कीं प्राकृतांत चतुर्थी नाहीं असें जें प्राकृत त्रैयाकरण ह्यणतात तें वस्तुस्थितीला सोडून आहे. प्राकृतांत षष्ठीची व चतुर्थीचीं रूपें अपभ्रंश होऊन एकसारखीं दिसतात त्यामुळे प्राकृतांत चतुर्थी नाहीं असें त्या त्रैयाकरणांनीं म्हटलें. षष्ठी नाहीं, फक्त प्राकृतांत चतुर्थी आहे असें म्हटलें असतें तरी चाललें असतें. मग चतुर्थीचे काम षष्ठी करते असें न ह्यणतां, षष्ठीचें काम चतुर्थी करते असें ह्यणावें लागलें असतें इतकेंच.

(११) तु + आवाभ्याम् = युवाभ्याम्

तु + आवाम् = युवाम् = वाम्

(१२) तु + अस्मभ्यम् = युष्मभ्यम्

तु + अस्माभ्यम् = युष्माभ्यम्

तु + अस्मेभ्यम् = युष्मेभ्यम्

तु + अस्मह् = यु + अह् = वह् = वह् = वः

✽ भ्यम्, भ्याम्, भ्यम्, हे प्रत्यय चतुर्थाच्या एकवचनी, द्विवचनी व त्रिवचनी लागले आहेत. भ्यस् इतरत्र लागतो.

(१३) तु + मत् = त्वत्

(१४) तु + आवाभ्याम् = युवाभ्याम्

(१५) तु + अस्मत् = युष्मत्

✽ पंचमीच्या प्राकृत रूपां करितां हु सर्वनामाच्या

पंचमी वरील टीका पहा.

(१६) तु + मम = त्वव = तव

तु + मे = त्वे = ते

तु + मद्य = त्वद्य

तु + इह् = तुद्य

✽ प्राकृत ते, दे, तुम्म, तुद्य, तुज्झ, तुह, हीं रूपे ते, त्वद्य, तुद्य या रूपां पासून निघालीं आहेत.

✽ तव (अकच्) = तवक. तवकस्य इदं तावकं, तावकीनम्

(१७) तु + आवयोः = युवयोः

तु + आवाम् = वाम्

(१८) तु + अस्माकम् = युष्माकम्

तु + अस्मह् = यु + अह् = वह् = वह् = वः

तु + अस्मानाम् = त्वस्मानाम्

✽ प्राकृत वह् = वह् = भे, वो तुझाणं, तुज्झाणं हीं रूपे वह्, वः व त्वस्मानाम् या रूपांचे अपभ्रंश आहेत.

- (१९) तु + मयि = त्वयि
तु + ङ्मयि = तुङ्मयि

ऋ प्राकृत तह, तए, तुमए, तुमे हीं रूपें त्वयि व तुङ्मयि या रूपां पासून निघालीं आहेत.

ऋ ममम्मि व तुमम्मि हीं रूपें अङ्ग स्मिन् व तुङ्गस्मिन् या रूपां पासून निघालेलीं आहेत. पुढें तुङ्ग शब्द पहा.

- (२०) तु + आवयोः = युवयोः
तु + आवाम् = वाम्

- (२१) तु + अस्मासु = युष्मासु
तु + अस्मेषु = त्वस्मेषु

ऋ तुङ्गोसु, तुङ्गोसु हीं प्राकृत रूपें त्वस्मेषु या रूपा पासून निघालीं आहेत.

आतां ह्, हु व तुङ्ग या सर्वनामांचीं वर साधलेलीं रूपें एका टिकाणीं संकलितों.

ह् — हु

	१	२	३
१	अहम्	आवाम्	वयम्
	हम्	आवा	अस्मह्
	ह्	नौ	अस्मा
	म्		अस्माँ
			अस्म
		अस्मे	
२	मम्	आवाम्	अस्मान्
	माम्	नौ	अस्मह्
	मा	आवा	अस्मे
			नः

३	{ मया मये	आवाभ्याम् आवा नौ	अस्माभिः अस्मेभिः नः
४	{ मे मद्यम् मभ्यम्	आवाभ्याम् आवा नौ	अस्मभ्यम् अस्माभ्यम् अस्मेभ्यम् नः
५	{ मत् मत्सः	आवाभ्याम् आवा नौ	अस्मत् अस्माभ्यन्तः अस्मास्वन्तः नः
६	{ मम मे मद्य	आवयोः नौ	अस्मानाम् अस्माकम् नः
७	{ मायि ह्यि मि	आवयोः नौ	अस्मास्तु अस्मेषु नः

तुहम्

१	{ त्वम्	२	युवाम् वाम् युवा	३	युयम् युष्मा युष्माँ युष्म युष्मे त्वस्मे
१					

२	{	त्वाम् त्वा	युवाम् युवा वाम्	युष्मान् वः त्वस्मे
३	{	त्वया तुमया तुमयै	युवाभ्याम् त्वाम्	युष्माभिः त्वस्मेभिः
४	{	ते तुभ्यम् तुह्यम्	युवाभ्याम् वाम्	युष्मभ्यम् युष्माभ्यम् युष्मेभ्यम्
५	{	त्वत् त्वत्तः	युवाभ्याम् वाम्	युष्मत् त्वस्माभ्यन्तर् त्वस्मास्वन्तर्
६	{	तव ते त्वह्य तुह्य	युवयोः वाम्	युष्माकम् त्वस्मानाम्
७	{	त्वयि तुह्यि	युवयोः वाम्	युष्मासु त्वस्मेषु

३२ उपसर्गवाल्यांचीं रूपें प्रत्ययवाल्यांनीं घेऊन झालेली जी रूपमाला उत्तमपुरुषसर्वनामांची व मध्यमपुरुषसर्वनामांची वर दिली ती रूपमाला पूर्ववैदिक सर्व आर्यसमाजांनीं पतकरिली असें नाहीं. कांहीं पूर्ववैदिकसमाजांनीं उपसर्गवाल्यांची पद्धति स्वीकारून प्रत्ययी य उपसर्गा अशी भेसळ रूपमाला बनविली. परंतु कांहीं पूर्ववैदिकसमाज जुन्या प्रत्ययी भाषेला च चिकटून राहून, आपलीं उत्तम पुरुषवाचकसर्वनामांचीं व मध्यम पुरुषवाचकसर्वनामांचीं रूपें एणें प्रमाणें बनवीत. ह्या जुन्या प्रत्ययी भाषा बोलणाऱ्या लोकांत प्रथमपुरुषवाचक सर्वनामाचीं दोन अंगें असत, एक महु व दुसरें अहु. हे महु व अहु शब्द, उपसर्ग न लागतां, प्रत्यय लागून चालत. महु व अहु शब्दांचीं रूपें:—

महम्

	१	२	३
१	महम्	महौ	महे, महः, महौः
२	महम्	"	"
३	महया	महाभ्याम्	महेभिः
४	महस्मै	"	महेभ्यः
५	{ महत्सु महभ्यसु	"	{ महाभ्यन्तः महास्वन्तः
६	{ महम्	महयोः	महाणाम्
७	{ महस्मिन्	"	महेषु

अहम्

	१	२	३
१	अहम्	अहौ	अहे, अहः, अहौः
२	अहम्	"	"
३	अहया	अहाभ्याम्	अहोभिः
४	अहस्मै	"	अहोभ्यः
५	{ अहत्सु अहभ्यसु	"	{ अहाभ्यन्तरम् अहास्वन्तरम्
६	अहम्	अहयोः	अहाणाम्
७	अहस्मिन्	"	अहेषु

या दोन रूपमालांचें मिश्रण होऊन जी पूर्ववैदिक संमिश्र रूपमाला बनली तिजपासून खालील प्राकृत रूपे अपभ्रंशानें निर्माण झालीं:—

प्राकृत

उत्तम पुरुषसर्वनामरूपे

(१) अह्म् = अहम्	(१) अह्मे = अह्मे
(२) इह्म् = मह्म् = ममम्	(२) अह्मेभिः = अह्मेहिँ
(३) मह्मया = ममाए	(३) अह्माभ्यन्तः = अह्माहितो
(४) मह्मस्मै = मे,	(४) अह्मास्वन्तः = अह्मासुंतो
(५) { मह्मतः = ममादो,
ममादु
मह्मभ्यः = ममाहि	(५) अह्माणाम् = अह्माणम्
(६) मह्म = मह	(६) अह्मेषु = अह्मेसु
(७) मह्मस्मिन् = ममस्मि	

मभ्यम पुरुषघातक तुह्य सर्वनाम प्रत्ययी लोकांच्या भाषेत असें चाले:—

तुह्म्

	१	२	३
१	तुह्म्, तुह्मँ	तुह्मौ	तुह्ये
२	तुह्यम्	"	"
३	तुह्यया	तुह्याभ्याम्	तुह्येभिः
४	तुह्यस्मै	"	तुह्येभ्यः
५	{ तुह्यतः तुह्यभ्यः	"	{ तुह्याभ्यन्तः तुह्यास्वन्तः
६	तुह्य	तुह्ययोः	तुह्याणाम्
७	तुह्यस्मिन्	"	तुह्येषु

प्राकृत

मध्यम पुरुषवाचकसर्वनामरूपे

	१		३
१	तुहम् = तुमँ = तुमम्	(१)	तुह्ये = तुह्ये
२	तुह्मम् = तुमम्	(२)	तुह्मेभिः = तुह्मेहिँ
३	तुह्मया = तुमए	(३)	तुह्माभ्यन्तः = तुह्माहितो
४	तुह्मस्मै = ते	(४)	तुह्मास्वन्तः = तुह्मासुंतो
५	तुह्मतः = तुमादो	(५)	तुह्माणाम् = तुह्माणम्
	तुमादु		(६) तुह्मेषु = तुह्मेषु
	तुह्मभ्यः = तुमाभि		
६	तुह्म = तुह्म, तुह, तुम्म		
७	तुह्मस्मिन् = तुमस्मि		

३ पूर्ववैदिककालीं ह्, अह्, ह्ह, ह्, ह्, हीं जशीं चार उत्तम पुरुषवाचकसर्वनामं होतीं तसे पांचवें अह्मि असें हि एक सर्वनाम होते. या अह्मि सर्वनामापासून अहस्मि हें प्राकृत प निघालेलें आहे. अह्मि हें जें हकारी रूप त्याचा सकारी पर्याय अस्मि. अस्मि व अह्मि हीं सर्वनामं फार प्राचीन आहेत.

३४ या पांच हि सर्वनामांच्या रूपांचा आतां समाजवृष्ट्या अर्थ करूं. पुरातन कालीं प्राचीन रानटी आर्थपूर्वजांचे दोन मोठमोठे समाज होते. एक समाज उपसर्ग लावून उत्तममध्यम पुरुषसर्वनामांचीं रूपे बनवी व दुसरा प्रत्यय लावून रूपे बनवी. प्रत्ययी समाजांत ह्, ह्, अह्, ह्मह् व अह्मि अशीं पांच सर्वनामं योजगारे पांच पोटसमाज होते. पैकीं अह्मि सर्वनाम योजगारा पोटसमाज सर्वांत जुना. अह्मि समाजाच्या भाषेनीळ अहस्मि एवढें एक व रूप प्राकृतांत राहितलें अत्रदिश्ट दिसतें. अह्मिसमाजाहून अत्राचीन ब्रह्मसमाज व अह्मसमाज यांच्या भाषांनीळ रूपे प्राकृतांत आलीं आहेत. ब्रह्मसमाजाचा

समकालीन हसमाज. हसमाजाच्या भाषेतील नौ व नः हीं दोन रूपे प्राकृ-
 तांत घ वैदिकांत आलेलीं आहेत. अद्विसमाज, मद्विसमाज, अद्वस-
 माज व हसमाज सर्वनामरूपे प्रत्यय लावून बनवीत. हसमाज हि प्रथम
 इतर चार समाजां प्रमाणे सर्वनामरूपे प्रत्यय लावून च बनवी. परंतु
 त्या समाजांतील एका मोठ्या पोटसमाजानें उपसर्ग लावून रूपे बनवि-
 ण्याचा प्रघात पाडला. हा प्रघात बहुशः इतर अनार्यसमाजाच्या
 घर्षणानें पडलेला असावा. त्या मुळें हसमाजांचे दोन मोठमोठे
 विभाग झाले, एक विभाग उपसर्गा सर्वनामरूपे योजी व दुसरा समाज
 प्रत्ययी रूपे योजी. कालान्तरानें उपसर्गी हसमाज, प्रत्ययी हसमाज
 व प्राचीन हसमाज यांचें पुनः एकीकरण झालें व तिन्ही समाजांच्या
 भाषेतील सर्वनामरूपांची भेसळ होऊन संमिश्र वैदिकसमाजाची संमिश्र
 सर्वनामरूपे प्रचलित झालीं. त्या संमिश्र वैदिक भाषे पासून पाणिनीय
 संस्कृत भाषा निघाली. असा हा भाषेचा एक ओघ झाला. अद्वि- हह-
 व अद्वसमाज उरले. त्यांचें मिश्रण होऊन त्यांचा दुसरा एक भाषेचा व मम-
 समाजाचा ओघ झाला. ह्या दुसऱ्या संमिश्र ओघाच्या भाषेंत उपसर्गी रूपे
 नाहींत, सर्व रूपे प्रत्ययी आहेत. ह्या दुसऱ्या ओघाच्या भाषेचें व पहिल्या
 ओघाच्या भाषेचें मिश्रण पाणिनीकाला पर्यंत झालें नाहीं. ह्या दुसऱ्या
 ओघा पासून ह्यणजे अद्विसमाज, हहसमाज व अहसमाज यांच्या
 पासून प्राकृतभाषा म्हणून ज्यांना म्हणतात त्या भाषा निघाल्या. हसमजा
 इतके म्हणजे वैदिकसमाजा इतके हे प्राकृत समाज महत्वाला व प्रतिष्ठेला
 पोहोचलेले नव्हते. वैदिक भाषा ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य ह्या त्रैवर्णिकांची.
 ह्या त्रैवर्णिकांहून जे कोणी इतर तत्कालीन आर्यवंशीय लोक होते व
 ज्यांची संस्कृति त्रैवर्णिकांच्या संस्कृतीहून कमतर होती त्यांची भाषा
 म्हणजे अद्विभाषा, हहभाषा व अद्वभाषा, ज्यांना पुढें प्राकृत हें नांव
 संस्कृत या शब्दाच्या अपेक्षेनें मिळालें. तात्पर्य, प्राकृतभाषा ह्या वैदिक-
 भाषेच्या समकालीन असून, वैदिक भाषेच्या प्रमाणेच त्यांची वंशपर-
 परा अत्यन्त प्राचीन आहे. इतकेंच नव्हे, तर वैदिक भाषा जशी
 उपसर्गी व प्रत्ययी भाषांच्या भेसळीनें शबल झाली तशी प्राकृत भाषा

शब्दल झालेली नाही. तिची शुद्धता अत्यन्त प्राचीनतम काळा पासून आतांपर्यंत जशीची तशी अकलुषित आहे. ह्या अकलुषिततेचे व शुद्धतेचे मुख्य कारण प्राकृत समाजांचा मागसलेपणा होय. वैदिक समाज बहिःसमाजाच्या घर्षणाने प्रज्वलित होऊन प्रगतिप्रवण व वैभवसंपन्न झाला. ते वैभव व ती प्रगती मागसलेपणामुळे प्राकृतांना अनुभवतां आली नाही. वरील इतिहासा वरून स्पष्टच झाले की प्राकृतभाषा वैदिक किंवा संस्कृत भाषांचे तत्त्वतः अपभ्रंश नाहीत. संस्कृत संपन्न झाल्या वर संस्कृतांतील शब्द प्राकृत भाषा आपल्या उच्चारणांच्या धर्तीवर आपल्यांत सामील करून घेतात, या दृष्टीने प्राकृत भाषांतील शब्दांना संस्कृत शब्दांचे अपभ्रंश समजणे रास्त आहे. परंतु प्राकृत भाषा वैदिक किंवा संस्कृत भाषांपासून अपभ्रष्ट होऊन निघाल्या; या म्हणण्यांत इतिहासदृष्ट्या बिलकुल जीव नाही.

३५ उत्तमपुरुषसर्वनामाला व मध्यमपुरुषसर्वनामाला जे वचनो-
पसर्ग व विभक्तिप्रत्यय लागतात त्यांचा तख्तां असाः—

वचनोपसर्ग

	१	२	३
१	स्	स्+स्	स्+स्+स्

विभक्तिप्रत्यय

२	म्	म्	म् (मागील अनुनासिकाचा न्)
	१	२	३
३	स्या स्यै	भ्याम्	भिस्
४	भ्य भ्यम्	भ्याम्	भ्यम्

५	भ्यत्	भ्याम्	भ्यत् अभ्यन्तर स्वन्तर
६	स्म स्य	स्योस्	स्याम् स्यम्
७	स्थि	स्योस्	स्यु

द्या प्रत्ययांची अजन्त व हलन्त शब्दांच्या प्रत्ययांशीं तुलना करूं:-

	हसर्वनाम	अजन्त शब्द	हलन्त शब्द
१×१	उपसर्ग स्	प्रत्यय स्	प्रत्यय स्
१×२	उपसर्ग स्+स्	प्रत्यय स्+स्	प्रत्यय स्+स्
१×३	उपसर्ग स्+स्+स्	प्रत्यय स्+स्+स्	प्रत्यय स्+स्+स्

२×१

२×२ म्

म्

म्

२×३

३×१ स्या-स्ये

स्येन-स्या

स्या

३×२ भ्याम्

भ्याम्

भ्याम्

३×३ भिस्

भिस्-(ऐस्)

भिस्

४×१ भ्य-भ्यम्

स्य, स्मै, स्यस्, स्मै

स्यस्

४×२ भ्याम्

भ्याम्

भ्याम्

४×३ भ्यम्

भ्यस्

भ्यस्

५×१ भ्यत्

स्यत्, स्मात्, स्यस्,

स्यस्

५×२ भ्याम्

भ्याम्

भ्याम्

५×३ भ्यत्

भ्यस्

भ्यस्

(अ) भ्यन्तर
स्वन्तर

६×१	स्म-स्य	स्म, स्यस्	स्यस्
६×२	स्योस्	स्योस्	स्योस्
६×३	स्यम-स्यम्	स्याम्	स्याम्
७×१	स्यि, स्मिन्	स्यि, स्मिन्, स्यौ	स्यि
७×२	स्योस्	स्योस्	स्योस्
७×३	स्यु	स्यु	स्यु

(१) पाणिनि जिला प्रथमा म्हणतो तिला विभक्तीचे प्रत्यय नाहीत, फक्त वचनाचे उपसर्ग किंवा प्रत्यय आहेत. उपसर्ग भाषेत स्, स् + स् व स् + स् + स्, हे उपसर्ग शब्दाच्या पाठीमागे लागतात, आणि प्रत्ययी भाषेत शब्दाच्या पुढे लागतात. हे उपसर्ग किंवा प्रत्यय लागून एकवचन, द्विवचन व त्रिवचन यांची जीं रूपे साधतात त्यांना द्वितीयेपासून विभक्तिप्रत्यय लागतात. ह् सर्वनामाला अजन्त व हलन्त शब्दांच्या प्रमाणे च स् लागतो, परंतु तो उपसर्ग म्हणून लागतो, प्रत्यय झगून लागत नाही.

(२) अजन्त व हलन्त शब्दां प्रमाणे म् हा प्रत्यय ह् सर्वनामाच्या प्रथमेच्या वचनरूपांना लागून द्वितीयेचीं रूपे साधतात.

(३) एथून पुढे जे तृतीयादि विभक्तीचे प्रत्यय आहेत त्यांचे दोन मोठे वर्ग पडतात, एक भादिप्रत्ययांचा व दुसरा सादिप्रत्ययांचा. ह् सर्वनामाला लागणारे भादिप्रत्यय प्रथम विचारास घेऊं. तृतीयेचे भ्याम् व भिस् अजन्त व हलन्त नामांना जे लागतात ते च ह् ला लागतात. चतुर्थी एकवचनीं सादिप्रत्यय न लागतां, भ्य व भ्यम् हे भादिप्रत्यय ह् ला लागतात. चतुर्थी व पंचमी यांच्या द्विवचनीं भ्याम् साधारण आहे. चतुर्थी अनेकवचनीं भ्यस् न लागतां भ्यम् तागतो. झगजे भ्यम् हा प्रत्यय एकवचनीं हि लागतो व अनेकवचनीं हि लागतो. झगजे एकवचनीं भ्यत् हा एक च प्रत्यय लागतो. तृतीयेच्या एकवचनार्थां सादि स्या प्रत्यय धरलेला आहे तो भ्या धरिला तरी काम

भागते. भ्या = ह्या = या = आ. स्या = ह्या = या = आ. ज्या अर्थी तृतीया, चतुर्थी व पंचमी यांचे सर्व प्रत्यय स्या ह्या प्रत्यया खेरीज करून भादि आहेत, त्या अर्थी तृतीया एकवचनाचा हि प्रत्यय भ्या मानावा असा मनाचा कल होतो. तात्पर्य, तृतीया, चतुर्थी व पंचमी यांच्या तिन्हीं वचनीं ह्मून सर्वनामाला भादि प्रत्यय लागतात. शिवाय, पंचमीच्या अनेक वचनीं भ्यन्तः व स्वतः हे दोन आणीक भादि प्रत्यय लागत. सादि प्रत्यय पहातां षष्ठीच्या एकवचनीं स्य प्रत्यय लागून, आणीक स्म प्रत्यय लागतो. षष्ठीच्या अनेकवचनीं स्याम् प्रत्यय लागून शिवाय स्यम् प्रत्यय लागे आणि सप्तमीच्या एकवचनीं स्यि प्रत्यय लागून, शिवाय स्मिन् प्रत्ययाहि लागे. षष्ठी व सप्तमी यांच्या द्विवचनीं सर्वसामान्य स्योस् प्रत्यय व सप्तमीच्या त्रिवचनीं सर्वसामान्य स्यु प्रत्यय लागत. एकंदर प्रत्यय पहातां, स्त्रीलिंगी व नपुंसकलिंगी प्रत्यय एथें एकहि नाहीं. सर्व प्रत्यय पुढें ज्याला पुंलिंग म्हणूं लागले त्याचे आहेत. म्हणजे भाषेत स्त्रीलिंग व नपुंसकलिंग व अर्थात् पुंलिंग ह्या लिंगकल्पना उद्भवण्या पूर्वी ह्मून या सर्वनामाचीं रूपें बनलेलीं आहेत.

३६ ह्मून शब्द, सर्व अजन्त शब्द व सर्व हलन्त शब्द यांचे

विभक्तिप्रत्यय पहातां, ते भादि किंवा सादि असे दोन प्रकारचे आहेत. पैकीं भादि प्रत्यय अभि ह्या जुनाट पूर्ववैदिक शब्दा पासून निघालेले आहेत. अभिस्, अभ्यस्, अभ्य, अभ्यम्, अभ्याम् इत्यादि शब्दांतील अ चा लोप होऊन भिस्, भ्यस्, इत्यादि प्रत्यय निघालेले आहेत. अभि ह्या कर्मप्रवचनीयाचा अर्थ जवळ कडे असा आहे. अभितः या कर्म-प्रवचनीयाचा अर्थ समोवतीं असा आहे. भक्ता हरिं अभि, एथें अभि चा अर्थ शेजारीं असा आहे. अभि चा अर्थ कडे असा हि आहे. (अभिस्) चा म्हणजे भिस् चा अर्थ करण. भ्यस् चा अर्थ संप्रदान व अपादान, आणि भ्याम् चा अर्थ करण, संप्रदान व अपादान. भ्य, भ्यम् चा अर्थ संप्रदान. अभि चा अर्थ कडे व भिस् चा अर्थ कडून. देवेभिः ह्यणजे देवां कडून. अभि ला स् प्रत्यय लागला ह्यणजे अर्थ कडून असा होतो. अभि ला अ प्रत्यय लागला ह्यणजे अर्थ कडे असा

होतो. आणि अभिला अ, अम्, आम्, अस् हे प्रत्यय लागले ह्यणजे अर्थ कडे किंवा कडून असा दोन्ही होतो. स्वतः अभि शब्दाचें मूळ काय त्याचा अंदाज करण्यास कांहीं च साधन नाही. परंतु, भादि प्रत्यय ह्या अभि पासून निघालेले आहेत हें निश्चयात्मक ताडितां येतें. अभ्यन्तः या प्रत्ययांत अभि शब्द स्वच्छ आहे. एकंदरीत अभि हा शब्द फार जुनाट आहे व त्या पासून निघालेले प्रत्यय हि फार जुनाट आहेत.

३७ सादि प्रत्यय त्य या पूर्ववैदिक शब्दा पासून निघालेले आहेत. त्य या शब्दाचा अर्थ संबन्ध. त चा स पूर्ववैदिकभाषेत सड-कून होई. ह्यणजे पूर्ववैदिककालीं त्य चा उच्चार कित्येक लोक स्य करीत व कित्येक लोक त्य करीत. स्येन, स्या, स्ये, स्यै, स्यास्, स्यस्, स्य, स्यत्, स्योस्, स्याम्, स्येस्, स्यि, स्यौ, स्यु. हीं सर्व त्य=स्य पासून निघालेलीं रूपें आहेत. स्मै, स्मात्, स्म, स्मिन्, हीं रूपें स्यै, स्य, स्यात्, स्यिन्, या रूपांचे अपरपर्याय आहेत. स्येन, स्या यांचा अर्थ करण. स्ये, स्यै, स्मै यांचा अर्थ संप्रदान; स्यत्, स्मात्, स्यस्, स्यास्, स्येस्, स्योस्, यांचा अर्थ असादान; स्य, स्यस्, स्येस्, स्योस्, स्म, स्याम् यांचा अर्थ संबन्ध; स्यि, स्मिन्, स्यौ, स्यु यांचा अर्थ अधिकरण. त्य=स्य या शब्दाला इन, ऐ, एस्, स्, आम्, उ, इन्, आस्, अत्, इत्यादि प्रत्यय लाविले म्हणजे स्येन, स्या, स्यै, इत्यादि रूपें सिद्ध होतात. स्येन प्रत्यय स्य ऊर्फ त्य ला इन प्रत्यय लागून बनतो, येथपर्यंत तर्क वांधतां येतो. परंतु, स्य ला लागणारे इन, आ, ऐ, अत्, अस् हे प्रत्यय कोणत्या पूर्वपूर्ववैदिकभाषेतून कसे आले ह्या बाबीच्या पुढें तर्क खुंटतो. त्य हा शब्द स्वतः च वैदिकभाषेत प्रत्यय बनलेला दृष्टीस पडतो. इह+त्य=इहत्य. इहत्यं म्हणजे इहसंबन्धक. त्य हा विभक्तिप्रत्यय झाल्या वर त्याला लिंग किंवा वचन यांचे प्रत्यय सहज च लागतनासे झाले. सर्व+त्य=सर्वस्य याचा अर्थ सर्वसंबन्धक. सर्व शब्द स्त्रीलिंगी चालवावयाचा असे त्या वेळीं त्याला स्य हा प्रत्यय न लागतां स्यास् प्रत्यय लागे. सर्व+स्यास्=सर्वस्याः म्हणजे सर्वा या स्त्रीलिंगी शब्दाच्या संबन्धक. नपुंसकालिंग सर्वस्य असें च पुल्लिंगाप्रमाणें होई.

स्य किंवा स्यास् प्रत्यय ज्या शब्दाच्या पुढे येतो तो शब्द पुंलिंगी किंवा स्त्रीलिंगी आहे हे त्या प्रत्ययावरून कळते. स्य किंवा स्यास् च्या पुढील शब्दाच्या लिंगवचनांचे दर्शक हे स्य किंवा स्यास्, प्रत्यय नाहीत. म्हणजे स्य किंवा स्यास् प्रत्यय विशेषण नाहीत. तेव्हा, मराठी चान्त विशेषण संस्कृत किंवा वैदिक स्य किंवा स्यस् किंवा स्यास् प्रत्ययांचे अपभ्रंश असणे शक्य नाही. त्यः, त्या, त्यम् अशीं तिन्हीं लिंगे ज्या पूर्ववैदिक व वैदिक शब्दांचीं होत असत त्या त्य शब्दा पासून मराठी चा, ची, चे हे शब्द निघालेले स्पष्ट दिसतात. इतकें च कीं, वैदिक स्य, स्यस् व स्यास् प्रत्ययांची खाण व मराठी चा, ची व चे शब्दांची खाण पूर्ववैदिक त्य हा शब्द आहे. त्य हा शब्द वैदिक भाषेत प्रत्यय बनला. परंतु. मराठी ज्या पूर्ववैदिक भाषे पासून निघालेली आहे तींत त्य हा शब्द स्वतंत्र तिन्हीं वचनां व तिन्हीं लिंगां चालणारा होता.

३८ तुभ्यम् व ह्यभ्यम्, तुभ्य व ह्यभ्य, मम व मे, मयि व ह्यह-

स्मिन् इत्यादि रूपां वरून दिसते कीं ह्य व तुह्य हे शब्द व ह्या शब्दांचीं विभक्तिरूपे, लिंगभेद भाषेत ज्या कालीं उद्भवला नव्हता. प्रत्ययांची वर्गावर्गी तृतीयादिविभक्त्यांत ज्या कालीं कायमची निश्चिंत झालेली नव्हती; भ्यम् सारखा एक च प्रत्यय एकवचनां व अनेकवचनां ज्या कालीं लागे, अद्या प्राचीन कालीं प्रचलित झालीं. हा प्राचीन काल ह्यणजे वैदिकभाषा पूर्ववैदिकभाषांच्या मिश्रणानें नुकती बनत ज्या कालीं चालली होती तो काल. तुभ्यम् हे रूप प्राथमिक वैदिकभाषेत प्रचलित झाल्या नंतर, भ्यम् हा प्रत्यय भाषेतून अजीबात नष्ट झाला व त्याची जागा भ्यस् या प्रत्ययानें व्यापिली. तात्पर्य, भ्यस् प्रत्यय प्रचलित होण्या पूर्वी ह्य या सर्वनामाचीं रूपे अनून गेलेलीं होतीं. ही च मीमांसा पंचमीच्या भ्यत् प्रत्यया संबंधानें करावी. उत्तमपुरुषसर्वनामांचा व मध्यमपुरुषसर्वनामांचा असा हा प्रपंच आहे. भ्यत् प्रत्यय भ्यस् च आहे, कारण न चा स पूर्ववैदिककालीं होत असे. ह्यणजे भ्यत् असा हि उच्चार होई व भ्यस् असा हि उच्चार होई.

३९. पुरुषवाचकसर्वनामांश्चै एथपर्यंत जें पृथक्करण केलें त्यांत उत्तमपुरुषवाचक ह्, हू, हूह, अह् व अहि अशीं पांच सर्वनामें आलीं, मध्यमपुरुषवाचक तुह् सर्वनाम आलें व प्रथमपुरुषवाचक त्थ व त ही दोन सर्वनामें आलीं. हीं आठ सर्वनामें वैदिकभाषा व वैदिकभाषानिकटवर्ति पूर्ववैदिकभाषा यांत आढळून येतात. ह्या आठ हि सर्वनामां हून निराळ्या स्वभावाचीं अशीं आणीक कांहीं सर्वनामें पूर्ववैदिकभाषेहून अत्यन्त जुनाटांतल्या जुनाट भाषेंत प्रचलित असत असें अनुमान वैदिकभाषेंतील क्रियापदांच्या रूपां वरून करतां येतें. वैदिकभाषेंत क्रियापदें दोन तऱ्हांनीं चालत. त्या दोन तऱ्हा कोणत्या त्या, पच् हा धातू उदाहरणार्थ घेऊन, दाखवितों : —

	१	२
प्रथम	{ पचति पचतस् पचन्ति	{ पचते पचंते पचन्ते
मध्यम	{ पचसि पचथस् पचथ	{ पचसे पचथे पचध्वे
उत्तम	{ पचामि पचावस् पचामस्	{ पचे पचावहे पचामहे

क्रियापदांच्या रूपसिद्धी संबंधानें एथें एक त्राव प्रथम सांगितली पाहिजे. ती ही कीं, वैदिकभाषेंत क्रियापदांची रूपसिद्धि धातूला पुरुषवाचक प्रत्यय लावून होत्ये. पच् हा मूळ धातू. याला खालील प्रत्यय लागून वरल्या दोन तऱ्हांनींल रूपां बनतात.

	१		२	
प्रथम	{	अति अतह् अंति		{
				{
				{
मध्यम	{	असि अथह् अथ		{
				{
				{
				{
उत्तम	{	आमि आवह् आमह्		{
				{
				{
				{

ह्या अश्या दोन तऱ्हा दोन निरनिराळ्या प्रत्ययमालांनीं क्रियापदांचीं वर्तमानकालीन रूपें वनविण्याच्या वैदिककालीं व पाणिनीयकालीं असत. या दोन्ही तऱ्हेच्या रूपमालांचा अर्थ मात्र एक नसे, एका रूपमालेच्या अर्थाहून दुसऱ्या रूपमालेचा अर्थ एका बाबींत भिन्न असे. उदाहरणार्थ, पचामस् व पचामहे हीं दोन रूपें घेऊं व यांच्या अर्थांत कोणता फरक आहे तें पाहूं. पचामहे या रूपाचा अर्थ “आर्क्षीं स्वतः करितां (अन्न) शिजवितों ” असा पाणिनीयदृष्ट्या आहे. आणि पचामस् या रूपाचा अर्थ “आर्क्षीं दुसऱ्या करितां (अन्न) शिजवितों ” असा पाणिनीयदृष्ट्या आहे. पचामहे चा अर्थ आत्मनिष्ठ आहे व पचामस् किंवा पचामह् चा अर्थ परनिष्ठ आहे. पचामहे ला पाणिनि आत्मनेपद ह्यणतो व पचामह् ला परस्मैपद ह्यणतो. पचामहे व पचामह् यां रूपांत आत्मनिष्ठा व परनिष्ठा हे अर्थ कोणत्या अवयवांचे ? मूळ धातूचे कीं प्रत्ययाचे ? मूळ धातू पच् आहे व त्याचा अर्थ शिजविणें असा आहे. या अर्थांत स्वार्थ किंवा परार्थ यांचा गंध हि नाही. तेव्हां स्वार्थ किंवा परार्थ जर कोठें आहे तो ह्रडकावयाचा असेल तर तो धातूला लागणाऱ्या भिन्न प्रत्ययांत शोधिला पाहिजे हें उघड झालें. प्रत्यय आमहे व आमह् असे आहेत. अर्थात्, आमहे प्रत्यय स्वार्थ दाखवितो व आमह् प्रत्यय परार्थ

दाखवितो. शोधाची व पृथक्करणाची एथपर्यंत मजल आल्यावर, पुढे पाऊल टाकण्या पूर्वी एक बाब लक्षांत घेतली पाहिजे. ती ही कीं आमहे व आमह् हे प्रत्यह पुरुषवाचक आहेत व उत्तरभाषेत ज्यांना आपण प्रत्यय म्हणून ओळखितो ते प्रत्यय पूर्वभाषेतील संपूर्ण शब्दांचे कधीं कधीं अपभ्रंश असतात किंवा कधीं कधीं पूर्वभाषेतील शब्द संबंद चे संबंद च प्रत्यय म्हणून उत्तरभाषेत जसे च तसे उतरतात. या दृष्टीने पहातां, आमहे व आमह् हे वैदिक पुरुषवाचक प्रत्यय पूर्ववैदिकभाषेतील पुरुषवाचकसर्वनामशब्द आहेत असे मानणे शक्य होतें व हें मानणे भाषाशास्त्रसंमत आहे. तेव्हां आमहे व आमह् हीं पूर्ववैदिकभाषेतील उत्तमपुरुषवाचकसर्वनामाचीं प्रथमेचीं अनेकवचनें आहेत, असें धरून कांहीं काल चालतें असतां त्यांत कांहीं विघडण्यासारखें नाहीं. पैकीं आमहे सर्वनामरूप स्वार्थी आहे व आमह् रूप परार्थी आहे. स्वार्थी आहे व परार्थी आहे द्वगजे काय ? हा प्रश्न सोडविण्याला वयम् या शब्दाच्या अर्थाची किंचित् विचक्षणा करणे जरूर आहे. वयम् शब्द सामासिक असून तो खालील पृथक् शब्दांचा एकशेष आहे:—

(१) अहं च अहं च अहं च = वयम्	} आत्मनिष्ठ = आमहे परनिष्ठ=आमह्
(२) अहं च त्वं च सः च = वयम्	
(३) आवां च सः च = वयम्	
(४) आवां च त्वं च = वयम्	
(५) वयम् च ते च = वयम्	
(६) वयम् च यूयं च = वयम्	

इ. इ. इ.

वरील सहा अंकां पैकीं पहिल्या अंकांचा एकशेषतमास जो वयम् तो पूर्णपणे स्वार्थक आहे, त्यांत परार्थाचा लवलेश हि नाहीं. द्वितीयांकस्थ जो वयम् आहे त्यांत त्वं व सः हे परकीय व्यक्ति आलेले आहेत, सबब हा वयम् स्वार्थक यद्यपि किंचित् आहे, तत्रापि भृत्-त्वाने परार्थक आहे. पहिला वयम् नितांत स्वात्मैकनिष्ठ व परव्यावर्तक आहे. दुसरा वयम् केवळ स्वात्मैकनिष्ठ नसून परसमावर्तक आहे. ह्या स्वात्मैकनिष्ठ व परव्यावर्तक वयम् ला पूर्व वैदिकभाषांत आमहे असा शब्द असे; व परसमावर्तक वयम् ला आमह् असा शब्द असे.

आमहे या परव्यावर्तक ऊर्फ व्यावर्तक सर्वनामरूपाला यूरोपीयन भाषा-शास्त्रज्ञ Exclusive First Personal Pronoun म्हणतील, व आमह या परसमावेशक किंवा समावर्तक रूपाला Inclusive First Personal Pronoun म्हणतील Excluding others म्हणजे Exclusive व including others म्हणजे Inclusive असा माझा म्हणण्याचा आशय आहे. अनेकवचनीं उत्तमपुरुषवाचक सर्वनामाचा मराठी, इंग्रजी व संस्कृत या भाषांत अन्यव्यावर्तक उपयोग असा करतात:—

कोणी एक ग्रंथकार किंवा संपादक म्हणतो,
आम्ही ऐकितों म्हणजे मीं संपादक ऐकितों

We hear म्हणजे I, editor, hear

वयम् भ्रुगुमः म्हणजे अहं, ग्रंथकारः शृणोमि

एथें ग्रंथकार, वजनदारिनिं बोलण्या करितां, मी + मी + मी + इ. इ. अशी आपल्या स्वतःच्या मी ची संख्या वाढवून बहुवचनानें म्हणजे बहुमानानें आम्ही या रूपाचा प्रयोग करतो. हा प्रयोग अन्य व्यक्तींचा व्यावर्तक आहे. We (the speaker himself & others) beat the Germans येंथें We मध्ये अन्य व्यक्तींचें समावेशन ऊर्फ समावर्तन आहे. म्हणजे इंग्रजींत We हा एक च शब्द व्यावर्तक व समावर्तक असे दोन अर्थ दाखवितो. मराठींत आम्ही हा शब्द अन्यव्यावर्तक आहे. अन्य व्यक्तींचा समावेश करावयाचा असल्यास, त्या करतां आपण हें सर्वनाम मराठींत योजतात. म्हणजे मराठींत व्यावृत्ति दाखवावयाची असतां आम्ही व समावृत्ति दाखवावयाची असतां आपण अशीं दोन सर्वनामें आहेत. तो च प्रकार पूर्व-बैदिक भाषांत असे. अन्य व्यक्तींना वगळावयाचें असेल तेव्हां आमहे हें रूप योजीत व अन्य व्यक्तींना वगळावयाचें नसेल तेव्हां आमह हें रूप योजीत. यजमान्, राजा व मी मिळून यज्ञ करतो असें म्हणावयाचें असलें म्हणजे यजामह हें परस्मै रूप योजीत; आणि मी मोठा माणूस यज्ञ स्वतः करतो असें बहुमानानें स्वतःविषयीं बोलावयाचें असलें म्हणजे यजामहे हें आत्मने रूप योजीत. तात्पर्य, आमह हें व्यावर्तक उत्तमपुरुषसर्वनाम आहे व आमहे हें समावर्तक उत्तमपुरुषसर्वनाम आहे. हा दाखला उत्तमपुरुषाच्या अनेकवचनाचा झाला. द्विवचनाचा हि ऊह असा च करतां येतो.

(१) अहं च भहं च = आवाम्	} अन्यव्यावर्तक = आवहे
(२) अहं च त्वं च = आवाम्	
(३) अहं च स च = आवाम्	
(४) अहं च सा च = आवाम्	
(५) अहं च तत् च = आवाम्	
- } अन्यसमावर्तक = आवहू

आवहू हैं समावर्तक सर्वनामरूप आहे व आवहे हैं व्यावर्तक रूप आहे. आतां मध्यमपुरुषार्थे अनेकवचन व द्विवचन घेऊं : —

अनेकवचन

(१) त्वं च त्वं च त्वं च = यूयम्	} व्यावर्तक = अध्वे
(२) त्वं च सः च सा च = यूयम्	
(३) युवाम् च तौ च = यूयम्	} समावर्तक = अथ
(४) यूयम् च ते च = यूयम्	

द्विवचन

(१) त्वं च सः च = युवाम्	} समावर्तक = अथहू
(२) त्वं च त्वं च = युवाम्	

अध्वे व एथे हीं मध्यमपुरुषसर्वनामरूपे अन्यव्यावर्तक आहेत व अथहू व अथ हीं रूपे समावर्तक आहेत. आतां प्रथमपुरुषार्थे अनेकवचन व द्विवचन घेऊं:—

अनेकवचन

(१) सः च सः च सः च = ते	} व्यावर्तक=अंते
(२) सः (समीपस्थ) च सः (दूरस्थ) च सः (अन्यग्रामस्थ) च = ते	
- } समावर्तक = अंति

द्विवचन

(१) सः (पुरःस्थः) च+सः (पुरःस्थः) = तौ	} व्यावर्तक=एते
(२) सः (पुरःस्थः) च+सः (अन्यग्रामस्थः) च=तौ	

तिन्ही पुरुषीं द्विवचनीं व बहुवचनीं व्यावर्तक म्हणजे आत्मने व समावर्तक म्हणजे परस्मै रूपे एणे प्रमाणे होतात व त्यांचे अर्थ एणे प्रमाणे असतात:—

१
परस्मै व समावर्तक

१
आत्मने व व्यावर्तक

१	पचावहे (आह्नीं दोषे स्वतः शिजवित्तौ)	पचावह् (मी व तो अन्य असे दोषे शिजवित्तौ)
२	पचामहे (आह्नीं विद्यमान तिषे स्वतः शिजवित्तौ)	पचामह् (मी व इतर अन्य लोक शिजवित्तौ)
१	पचथे (तुह्नीं दोषे स्वतः शिजविता)	पचथह् (तूं व तो दुसरा शिजविता)
२	पचध्वे (तुह्नीं तिषे स्वतः शिजविता)	पचथ (तूं व ते इतर शिजविता)
१	पचन्ते (ते दोषे स्वतः शिजवितात)	पचतह् (तो (इश्य) व ते इतर अद्दश्य शिजवितात)
२	पचन्ते (ते तिषे स्वतः शिजवितात)	पचन्ति (तो (इश्य) व इतर शिजवितात)

वरील उद्घटना वरून दिसेल कीं क्रियाफल जेव्हां कर्त्रभिप्रायक असेल तेव्हां आत्मनेपदी रूपें योजिलीं जात; आणि क्रियाफल कर्त्रित-राभिप्रायक हि जेव्हां असेल तेव्हां परस्मैपदी रूपें योजिलीं जात. आत्मनेपदीं रूपांत क्रियेचें भोक्तृत्व फक्त कर्त्याला मात्र असतें. परस्मै-पदी रूपांत क्रियेचें भोक्तृत्व इतरांच्या हि वाट्यास येतें. द्विवचनीं व बहुवचनीं रूपां प्रमाणें च तिन्ही पुरुषांच्या एकवचनीं रूपांची व्यवस्था असे.

उदाहरणार्थ, पचामि व पचे हीं रूपें घेऊं. पचे म्हणजे मी स्वतः शिजवितों. आणि पचामि म्हणजे मी इतरां करितां शिजवितों. पचसि-पचसे, पचति-पचते यांच्या हि अर्थांत हा च भेद आहे. तात्पर्य, संस्कृतांतील क्रियापदांच्या रूपांत प्रत्यय म्हणून जीं पुरुषवाचकसर्वनामों पूर्ववैदिक भाषेतून आलेलीं आपण हुडकून काढिलीं तीं पूर्ववैदिक व जुनाट सर्वनामों व्यावर्तक व समावर्तक, exclusive व inclusive, अशीं दोन प्रकारचीं असत. त्यांचीं रूपें नऊ किंवा दहा लकारांत णें प्रमाणें असत : —

उत्तमपुरुषसर्वनामों

आत्मने ऊर्फ व्यावर्तक			लकार	परस्मै ऊर्फ समावर्तक		
१	२	३		१	२	३
ए	आवहे	आमहे	॥ लट् ॥ लुट् ॥ लृट् ॥	आमि	आवह्	आमह्
ए	वहे	महे		मि	वह्	मह्
ए	आवहि	आमहि	॥ लुङ् ॥ लङ् ॥ लृङ् ॥	अम्	आव	आम
इ	वहि	महि		अम्	व	म

ए	बहे	महे	[लिट्]	अ औ	}	व	म
ए	आवहै	आमहै	[लोट्]	आनि		आव	आम
इ	वहि	महि	[लिङ्]	अम्		व	म

मध्यमपुरुषसर्वनामं

व्यावर्तक			लकार	समावर्तक		
१	२	३	}	१	२	३
असे	इथे	अध्वे		असि	अथस्	अथ
से	आथे	ध्वे	{ लट् } { लुट् } { लृट् }	सि	थस्	थ
अथाह	इथाम्	अध्वम्	}	अस्	अतम्	अत
थाह	आथाम्	ध्वम्		{ लुङ् } { लृङ् } { लृङ् }	स्	तम्
से	आथे	ध्वे	[लिट्]	थ	अथुस्	अ
अस्व	इथाम्	अध्वम्	}	अ(ह)	अतम्	अत
स्व	आथाम्	ध्वम्		{ लोट् } { लृट् }	हि तात्	तम्
थाह	आथाम्	ध्वम्	[लिङ्]	स्	तम्	त

प्रथमपुरुषसर्वनामं

व्यावर्तक				समावर्तक		
अत	एत	अन्ते	}	अति	अतस्	अग्नि
ते	आते	अंते		{ लट् } { लुट् } { लृट् }	ति	तस्

अत	इताम्	अन्त	} लुङ् }	अत्	अताम्	अन्
त्	आताम्	अत		त्	ताम्	अन्
						उस्

ए	भाते	इरे	} लिट् }	अ	अतुस्	उस्
				अउ (औ)		

अताम्	इताम्	अन्ताम्	} लोट् }	अतु	अताम्	अन्तु
ताम्	आताम्	अताम्		तु	ताम्	अतु
				तात्		

त	आताम्	इरन्	[लिङ्]	त्	ताम्	उस्
---	-------	------	----------	----	------	-----

४० आतां परस्मायक उत्तमपुरुषसर्वनामांची साधनिकाः—

एकवचन परस्मै

मि, आमि, अम्, अ, औ, आनि, इतकीं रूपें परस्मायक एकवचनाचीं नऊ लकारांत येतात.

अहम् = अअम् = अम्

अहम्मि = अ अम्मि = आमि = मि

अहसि = अ अन्नि = आनि

अह् = अअ = अ

अह् = अउ = औ (पूर्ववैदिकभाषांत अउ चा उच्चार औ होत असे)

अशीं समीकरणें नामी वसतात. अहम्, अहम्मि, अहसि, व अह् अशीं चार रूपें उत्तमपुरुषाच्या एकवचनाचीं पूर्ववैदिकभाषांत असत. पूर्ववैदिकसमाजांच्या अगदीं प्राथमिक भाषेंत मूळ धातूं पुढें सर्वनामाचीं सवचनप्रत्यय रूपें स्वतंत्र योजून अभिप्राय व्यक्त करीत असत. पुढें सर्वनामांचीं हीं रूपें अतिपरचयानें व वारंवार उपयोगानें संकुचित झालीं व त्यांना शेवटीं प्रत्ययांचें रूप आलें. हा प्रकार कसा झाला तें आनीं दाखवितों:—

- (१) नय् अहम्मि = नय् आम्मि = नय् आमि = नयामि
 (२) अस् अहम्मि = अस् मि = अस्मि
 (३) या अहन्नि = या आन्नि = या आनि = यानि
 (४) चकर् अह् = चकर् अ = चकर. दद् + अह् =
 दद् + अउ = ददौ
 (५) अभव् अहम् = अभव् अम् = अभवम्
 (६) भवेय् अहम् = भवेय् अम् = भवेयम्

(१) येथें एक वाव पूर्वसिद्ध धरावी लागते. ती ही कीं पुरुष-
 वाचक सर्वनामांचीं तिन्हीं वचनांचीं प्रथमेचीं रूपे प्राथमिक
 भाषेत आधीं सिद्ध झालीं व नंतर तीं धातूंच्या पुढें लागूं
 लागलीं. हा क्रम ऐतिहासिक दिसतो, सबब सिद्धान्तवत्
 खुशाल मानावा.

(२) दुसरी वाव:— प्राथमिक भाषेत धातूंचीं दोन रूपे असत,
 साधीं व जोड, जसें भव् व अभव्; मय् व अनय्. भव्
 म्हणजे होणें व अभव् म्हणजे परोक्ष होणें. नय् म्हणजे नेणें
 व अनय् म्हणजे परोक्ष नेणें. अभव् + अहम् म्हणजे मी
 परोक्ष आहे, म्हणजे झालीं. होण्याची क्रिया परोक्ष होणें,
 नेण्याची क्रिया परोक्ष होणें, असा मूळचा अभव् व अनय् या
 धातूंचा अर्थ होता. अभव् + अहम् = अभवम् याला पुढें
 भूतकालीन रूप झणूं लागले.

(३) तिसरी वाव:— भवेय् हा जोड धातू आहे. भव् +
 एय्. भव् म्हणजे होणें व एय् म्हणजे शकणें. नय् + एय् = नवेय्
 म्हणजे नेऊं शकणें. भवेय् + अहम् = भवेयम् म्हणजे मी होऊं
 शकतो. (करूं ये, जाऊंया, यांतील य धातू मराठींत ह्या एय् पासून
 आलेला आहे.)

(४) चवथी वाव:— भविष्य हा जोड धातू आहे. भव् + इष्य्.
 भव् म्हणजे होणें व इष्य् म्हणजे जाणें, भविष्य् + अहम्मि = भविष्य् +
 आमि = भविष्यामि म्हणजे मी होऊं जातो, मी होईन.

(५) पांचवी बाब : — चकर, चकार, हें कर् धातूचें अभ्यस्त किंवा पुनरुक्त किंवा पौनःपुन्यवाचक रूप आहे. याला अ सर्वनामरूप लागून चकर + अ = चकर म्हणजे मी पुनःपुनः करतां असें रूप होतें. कोणती हि क्रिया दोनदा केली म्हणजे पहिल्यांदा जी केली ती क्रिया परोक्ष होत्ये. अश्या क्लृप्तीनें वैदिकभाषेंत लिट् हा भूतकाल आला आहे. प्रथम लिट् चा अर्थ पुनःपुनः क्रिया करणें असा होता.

(६) सहावी बाब : — (१) वदामि, (२) अस्मि, (३) अब्दम्, (४) चकर, (५) वदानि, (६) वदेयम् या रूपांत मि, आमि, अम्, अह् आनि यां पैकीं एक च सर्वनाम येऊन, उदाहरणार्थ मि येऊन, (१) वद्धि, (२) अस्मि, (३) अवद्धि, (४) चकर्मि, (५) वद्धि, (६) वदेय्मि, अशीं रूपें कां झालीं नाहींत ? पांच निरनिराळीं सर्वनामरूपें कां लागलीं ? याचें कारण एक च संभवतें. तें हें कीं, वैदिकभाषा ही पूर्ववैदिक अनेकभाषांचें संमिश्रण होऊन बनलेली आहे. पूर्ववैदिक एका समाजांत आमि हें सर्वनाम होतें व तें धातूला लागून त्या समाजांत वदामि असें रूप होई. दुसऱ्या समाजांत मि हें सर्वनाम होतें व तें धातूला लागून त्या दुसऱ्या समाजाच्या भाषेंत अस्मि हें रूप होई. तिसऱ्या समाजांत अह् हें सर्वनामरूप होतें व तें धातूला लागून तिसऱ्या भाषेंत चकर रूप होई. इ. इ. इ. पुढें ह्या पांच हि समाजांचें एकीकरण होऊन संमिश्र वैदिकसमाज बनला व त्या संमिश्र समाजाच्या संमिश्र भाषेंत हीं पांच हि सर्वनामरूपें क्रियापदरूपांत दिसूं लागलीं. नामशब्दांचें पृथक्करण करतांना जी बाब आढळली ती च बाब क्रियापदांचें पृथक्करण करतांना आढळली. या मुळें वैदिकसमाजाच्या व त्याच्या भाषेच्या संमिश्र-स्वभावात्मक सिद्धान्ताला पूर्ण सत्यत्वाचें स्वरूप आलें.

(७) सातवी बाब : — उत्तमपुरुषाच्या एकवचनीं इतकीं पांच सर्वनामें पूर्ववैदिकभाषांत कां असावीं ? तर तत्कालीन वस्तुस्थिति घेणें प्रमाणें होनी. रानटी आर्यांच्या लहान लहान टोळ्या अश्या प्रदेशांत

रहात असाव्या कीं, जेथें दळणवळणाला फार अडचण पडे व टोळ्यांची जीवितयात्रा, पिढ्या न पिढ्या हजारां किंवा शेकडों वर्षे एकमेकांचा फारसा स्पर्श व घसट न होतां, संथपणें चाले. त्या मुळें प्रत्येक दरींतील रानटी आर्यांच्या प्रत्येक टोळीच्या भाषेंत विशिष्ट प्रकार रूढ होऊन विशिष्ट प्रांतिक किंवा टोळिक भाषा जन्मास आल्या. पुढें षा टोळ्या एक झाल्या वर, सर्व टोळ्यांच्या भाषांचा ठसा संमिश्र समाजाच्या भाषेंत सहज च उतरला. मूलतः अत्यन्त प्राचीनतम काळीं सर्व रानटी आर्यांचा एक समाज होता. तो इतर अनार्य समाजांच्या रेट्या मुळें गगनचुंबित पर्वतांच्या दऱ्यांत शिरला. त्या मुळें त्या रानटी आर्यांच्या टोळ्या झाल्या. त्या टोळ्या दऱ्यांतून आपजा-बाच्या मैदानांत येत असतां एक होऊन वैदिकसमाज जन्मास आला. असा एकंदर स्थूल इतिहास दिसतो.

द्विवचन परस्मै

व, वह आणि आवह्, हीं तीन रूपें परस्मै द्विवचनांत येतात. अह् या सर्वनामाला स् उपसर्ग दोनदां लागून द्विवचन होत असे:—

स्+स्+अह्=अ+ह+अह्=अउ+अह्=औ+अह्=आवह्=आव
स्+स्+अह्=ह्+ह्+अह्=उ+उ+अह्=वह्=व

बहुवचन परस्मै

म, मह् हीं दोन रूपें येतात. अह् या सर्वनामाचें अस्मह् हें अनेक-बचनीं रूप मागें दिलें आहे त्या वरून

अस्मह् = आमह् = आम

अस्मह् = (अलोप) स्मह् = ह्मह् = मह् = म

४१ परस्मायक मध्यमपुरुषसर्वनामांची साधनिका:—

उत्तमपुरुषसर्वनामांच्या रूपांना तु उपसर्ग लागून मध्यमपुरुषसर्वनामांचीं रूपें बनतात.

एकवचन परस्मै

स् (ह्), अ (ह्), हि, थ, सि, हीं मध्यमपुरुषसर्वनामांचीं रूपें क्रियापदांत येतात. यांचीं साधनिका अशीः—

$$\text{तु} + \text{म्} = \text{त्व्} = \text{स्} = \text{ह्} = \text{अ}$$

$$\text{तु} + \text{मि} = \text{त्वि} = \text{सि} = \text{हि}$$

$$\text{तु} + \text{अह्} = \text{त्वह्} = \text{तह्} = \text{थ}$$

द्विवचन परस्मै

वह्, थुह्, तम् हीं तीन रूपें येतात. यांची साधनिका अशीः—

$$\text{तु} + \text{वह्} = \text{त्वह्} = \text{थह्}$$

$$\text{तु} + \text{वह्} = \text{त्वुह्} = \text{थुह्}$$

$$\text{तु} + \text{आवाम्} = \text{त्वाम्} = \text{ताम्} = \text{तम्}$$

बहुवचन परस्मै

अ, त, थ हीं रूपें येतात. साधनिकाः—

$$\text{तु} + \text{म्} = \text{त्व} = \left[\begin{array}{c} \text{त} \\ \text{थ} \end{array} \right] = \text{ह} = \text{अ}$$

४२ परस्मायक प्रथमपुरुषसर्वनामांची साधनिकाः—

साधनिका करण्या पूर्वी, थोडासा उपोद्गत करणें जरूर आहे. मागें तद्, एतद्, इदम्, अदस्, ह्या सर्वनामां संबधानें विवेचन करताना सांगितलें होतें कीं, अदस् हे सर्वनाम अ + तत् = अ + दस् (त चा द व त् चा स् पर्याय होऊन) अद्या रीतीनें सामासिक आहे. त्या विवेचनानं असें हि सांगितलें होतें कीं, इदम्, यनद् व अ, अशीं तीन इदमर्थक सर्वनामें पूर्ववैदिकभाषांत असत. इदमर्थक अ सर्वनाम सन्निवृष्ट पदार्थ दाखवी. अ म्हणजे हें व दस् = तस् = तत् म्हणजे परोक्षार्थदर्शक तें. अदस् म्हणजे हें तें, परोक्ष पदार्था हून अलीकडलें.

अदस् जसें सामासिक सर्वनाम आहे, त्या प्रमाणें इदम् सर्वनाम हि दोन शब्दांचा समास होऊन झालेले आहे. इ + तम् = इदम्. इ म्हणजे समीपतम-वर्ति पदार्थ आणि तम् म्हणजे परोक्ष-वर्ति पदार्थ. इतम् = इदम् म्हणजे समीपतमवर्तिपदार्थदर्शक सर्वनामशब्द. अदस् व इदम् ह्या दोन जोडसर्वनामां प्रमाणें, एतद् हें हि सामासिक ऊर्फ जोड सर्वनाम आहे. ए + तत् = एतद्. ए म्हणजे समीपतरवर्तिपदार्थदर्शक शब्द आणि तत् म्हणजे परोक्षार्थ-दर्शकसर्वनामशब्द. एतत्-एतद् म्हणजे (समीपतरवर्तिपदार्थदर्शक सर्वनामशब्द) जवळचे हें तें. इदम्, एतद् व अदस् या तीन जोड सर्वनामांच्या आर्वीस्थानीं इ, ए व अ हे जे शब्द आहेत त्यांचा अर्थ समीपतम, समीपतर व समीप असा उत्तरोत्तर कमतर समीपत्व दाखविणारा आहे. इ म्हणजे अगदीं निकटवर्ति पदार्थ. ए म्हणजे इ हून दूरचा व अ हून जवळचा पदार्थ. आणि अ म्हणजे इ व ए यांच्याहून दूरचा परंतु तू हून अलीकडला पदार्थ. तू म्हणजे अगदीं दृष्टी पलीकडील परोक्ष पदार्थ. तू च्या मानानें अ जवळचा व इ आणि ए यांच्या मानानें अ दूरचा. तात्पर्य अ चें सापेक्षत्वानें दूरचा व जवळचा असे दोन अर्थ असत. एणें प्रमाणें अ, इ व ए असे तीन शब्द कमीजास्त सामीप्य दाखविणारे पूर्ववैदिकभाषांत असत. इदम्, एतद् व अदस् ह्या तीन सर्वनामांच्या आद्यस्थानीं असणाऱ्या अक्षरांचा अर्थ कमजास्त अन्तर दाखविणारा ज्या प्रमाणें आहे, त्या प्रमाणें ह्या तीन सर्वनामांचें द्वितीय अक्षर जें तू तें हि अंतर दाखविणारें च आहे. तू हें सर्वनाम सगळ्यांहून अत्यन्त जास्त अंतर ऊर्फ दूरीभाव ऊर्फ पारोक्ष्य दाखवितें. इदम्, एतत् व अदस् या तीन जोड सर्वनामांत तू हें बीजाक्षर आहे. ह्या वैजिक तू सर्वनामाचीं एकवचनी, द्विवचनी व बहुवचनी रूपें पूर्ववैदिकभाषांत धातूंना स्वतंत्र लावीत. आणि दुरीभाव कमी कर्तव्य असल्यास, तू सर्वनामाच्या पाठीमागें, अ हा सामीप्यदर्शक शब्द उपसर्गप्रमाणें लावून, नंतर तो अत् जोड शब्द धातूंना लटकावून देत. हा उपोद्घात करून, पर-
स्मायक प्रथमपुरुषसर्वनामांच्या साधनिकेला लागतों.

लट्, लुट्, लृट् परस्मै

त् व अत् हीं परोक्ष ऊर्फ परस्मै पदें ऊर्फ सर्वनामें धातूला लागतात. हीं सर्वनामें संस्कृतभाषेंतील हलन्त शब्दांप्रमाणें पूर्ववैदिकभाषांत चालत नसत. त्यांचे वचनदर्शक प्रत्यय अगदीं निराळे असत. एकवचनी इ प्रत्यय लागे. द्विवचनीं अस् प्रत्यय लागे. आणि त्रिवचनीं किंवा बहुवचनीं इ प्रत्यय लागून, शिवाय अन्य हलाच्या अगोदर नुमागम होई, किंवा नुमागम न होतां आद्यस्वर प्लुत होई.

$$१ \left[\begin{array}{l} \text{अत्} + \text{इ} = \text{अति} \\ \text{त्} + \text{इ} = \text{ति} \end{array} \right.$$

$$२ \left[\begin{array}{l} \text{अत्} + \text{अस्} = \text{अतस्} \\ \text{त्} + \text{अस्} = \text{तस्} \end{array} \right.$$

$$३ \left[\begin{array}{l} \text{अत् (नुमागम)} + \text{इ} = \text{अन्ति} \\ \text{अत् (आद्यस्वर प्लुत)} + \text{इ} = \text{अ ३ ति} \end{array} \right.$$

पच् धातुः—पच् + अति = पचति

पच् + अतस् = पचतः

पच् + अन्ति = पचन्ति

पिपृ, पिपृ धातुः—पिपृ + ति = पिपृति

पिपृ + तस् = पिपृतः

पिपृ + अ ३ ति = पिपृ ३ ति

दद् धातुः—

दद् + तस् = दत्तः

दद् + अ ३ ति = दद ३ ति

त् व अत् शब्दांचें अनेकवचन हलन्त नपुंसकलिङ्गी शब्दांच्या अनेकवचना प्रमाणें होतें, हें लक्ष्यांत ठेवण्या सारखें आहे. कमल व ददत् शब्दांचें अनेकवचन कम ३ लि व दद ३ ति जसें होतें तसें च अत् शब्दांचें अनेकवचन अ ३ ति होतें. आतां अत् शब्द कोणत्या च लिङ्गी

नाहीं. त्या च प्रमाणे कांहीं पूर्ववैदिकभाषांत कम ३ लि व दद ३ ति हीं रूपें कोणत्या च लिंगीं नव्हतीं; फक्त अनेकवचनीं होतीं. म्हणजे ह्या शब्दांना कांहीं पूर्ववैदिकभाषांत फक्त वचनांचे प्रत्यय लागत, लिंगांचे म्हणून प्रत्यय लागत नसत. अनेकपूर्ववैदिकभाषांचें मिश्रण होऊन वैदिकभाषा निर्माण होत असतांना ह्यांच्या वर नपुंसक-लिंगाचा छाप मारला गेला इतकें च. गच्छत् शब्दाचें मपुंसकलिंगीं अनेकवचन गच्छंति होतें तसें अत् शब्दाचें अनेकवचन अंति होई. अन्ति हें रूप कोणत्या च लिंगीं नाही. तसें च गच्छंति हें हि रूप जुनाट पूर्ववैदिकभाषांत कोणत्या हि लिंगीं नसे. समिथ्र वैदिकभाषा जन्मास येतांना गच्छंति ला लिंग लागलें.

लुङ्, लङ्, लृङ् परस्मै

त् व अत् हीं परोक्ष ऊर्फ परस्मायक सर्वनामों धातुंना लागत. एक-वचनीं शून्य, द्विवचनीं आम् व अनेकवचनीं अन्त्य हलाच्या पूर्वी नुमागम होई, किंवा अत् स्थानीं उस् आदेश होई.

$$१ \left\{ \begin{array}{l} \text{अत्} + \circ = \text{अत्} \\ \text{त्} + \circ = \text{त्} \end{array} \right.$$

$$२ \left\{ \begin{array}{l} \text{अत्} + \text{आम्} = \text{अताम्} \\ \text{त्} + \text{आम्} = \text{ताम्} \end{array} \right.$$

$$३ \left\{ \begin{array}{l} \text{अत् (नुमागम)} = \text{अन्} = (\text{त् लोप}) \text{अन्} \\ \text{अत् स्थाने आदेश} = \text{उस्} \end{array} \right.$$

अपच् धातुः— अपच् + अत् = अपचत्

अपच् + अताम् = अपचताम्

अपच् + अन् = अपचन्

अपिपृ-अपिपृ धातुः— अपिपृ + त् = (त् लोप व र् चा स्)

अपिपृः

अपिपृ + ताम् = अपिपृताम्

अपिपृ + उस् = अपिपृहः

अदा धातुः— अदद् + ताम् = अदत्ताम्

अदद् + उस् = अददुः

अशक् धातुः— अशक् + अन् = अशकन्

अस्था धातुः— अस्थ् + उस् = अस्थुः

लिट् परस्मै

त् व अत् हीं परस्मायक सर्वनामै धातूनां लागतात. हलन्त पुलिंगी शब्दाप्रमाणे एकवचनीं स् द्विवचनीं स् + स्, व त्रिवचनीं स् + स् + स्, प्रत्यय लागतात. त सर्वनामाचा एकवचनीं स उच्चार होतो व द्विवचनीं त उच्चार होतो, तो च प्रकार त् या सर्वनामाचा होतो हे लक्ष्यांत ठेवण्यासारखे आहे.

१ { त् + स् = स् + स् = हह = ह् = अ
अत् + स् = अस् + स् = अह + ह् = अअ + उ =
आ + उ = औ

२ { अत् + स् + स् = अत् + ह + स् = अत् + उ + स् =
अतुस्

३ { त् + स् + स् + स् = स् + ह् + ह् + स् = ह् + ह् +
ह् + स् = उ + उ + उ + स् = उस्

पपाच् प्रेच् धातुः— पपाच् + अ = पपाच

पेच + अतुस् = पेचतुः

पेच् + उस् = पेचुः

दद् धातुः— दद् + औ = ददौ

दद् + अतुस् = ददतुः

दद् + उस् = ददुः

लोट् परस्मै

त् व अत् हीं परोक्ष सर्वनामै धातूला लागतात. एकवचनीं उ प्रत्यय, द्विवचनीं आम् प्रत्यय, व त्रिवचनीं उ प्रत्यय लागून, शिवाय अन्य हलाच्या अगोदर नुमागम होई, किंवा नुमागम न होतां आद्य स्वर प्लुत होई.

$$१ \left\{ \begin{array}{l} \text{अत् + उ} = \text{अतु} \\ \text{त् + उ} = \text{तु} \end{array} \right.$$

$$२ \left\{ \begin{array}{l} \text{अत् + आम्} = \text{अताम्} \\ \text{त् + आम्} = \text{ताम्} \end{array} \right.$$

$$३ \left\{ \begin{array}{l} \text{अत् (नुमागम) + उ} = \text{अन्तु} \\ \text{अत् (आद्य स्वर प्लुत) + उ} = \text{अ ३ तु} \end{array} \right.$$

पच् धातुः—

$$\begin{array}{l} \text{पच् + अतु} = \text{पचतु} \\ \text{पच् + अताम्} = \text{पचताम्} \\ \text{पच् + अन्तु} = \text{पचन्तु} \end{array}$$

पिपर् पिपृ धातुः—

$$\begin{array}{l} \text{पिपर् + तु} = \text{पिपर्तु} \\ \text{पिपृ + ताम्} = \text{पिपृताम्} \\ \text{पिपृ + अ ३ तु} = \text{पिप्र ३ तु} \end{array}$$

लिङ् परस्मै

त्, ताम्, उस् हे प्रत्यय आहेत—

पचेय् जोड धातुः—

$$\begin{array}{l} \text{पचेय् + त्} = \text{पचेय्त्} = \text{पचेत्} \\ \text{पचेय् + ताम्} = \text{पचेय्ताम्} = \text{पचेताम्} \\ \text{पचेय् + उस्} = \text{पचेयुः} \end{array}$$

पच्यास् जोड धातुः—

$$\begin{array}{l} \text{पच्यास् + त्} = \text{पच्यात्} + \text{त्} = \text{पच्यात्} \\ \text{पच्यास् + ताम्} = \text{पच्यास्ताम्} \\ \text{पच्यास् + उस्} = \text{पच्यासुः} \end{array}$$

पिपृमा जोड धातु :— पिपृया + त् = पिपृयात्

पिपृया + ताम् = पिपृयाताम्

पिपृया + उस् = (आलोप) पिपृयुः

४३ आत्मनायक प्रथमपुरुषसर्वनामांची साधनिका —

परस्मायक प्रथमपुरुषसर्वनामांच्या साधनिकेला जसा लक्षणसा उपो-
 खात केला, तसा आत्मनायक ऊर्फ स्वस्मायक प्रथमपुरुषसर्वनामांच्या
 साधनिकेला हि अल्पसा उपोखात करणें अवश्य आहे. परस्मायक
 साधनिकेंत असें सांगितलें होतें कीं, त् या परोक्ष सर्वनामाला अ हा
 किंचित्सामीप्यदर्शक शब्द उपसर्ग म्हणून लागतो. आत्मनायक साध-
 निकेंत ह्याच्या उलट प्रकार होतो. सामीप्यदर्शक शब्द उपसर्ग म्हणून
 सर्वनामाच्या पाठीमागें न लागतां प्रत्यय म्हणून सर्वनामाच्या पुढें लाग-
 तात. असे प्रत्यय तीन आहेत (१) ए, (२) अ, व (३) आम् -
 अदस् मधला आद्य अ व एतत् मधला आद्य ए सामीप्यदर्शक आहेत
 व आम् हि सामीप्यदर्शक च शब्द आहे. आत्मनायक साधनिकेंत त् या
 सर्वनामाला हे अ व ए प्रत्यय लागत. आत्मनायक साधनिकेंत दुसरी
 लक्ष्यांत ठेवावयाची बाब म्हटली म्हणजे वचनांचीं रूपें प्रत्यय लागून
 होत नाहींत, उपसर्ग लागून होतात. मागें उत्तमपुरुषसर्वनाम जें ह्
 त्याचीं वचनरूपें एका पूर्ववैदिकभाषेंत अशीं च उपसर्ग लागून झालेलीं
 आपण पाहिलीं च आहेत. तो च उपसर्गी स्वभाव आत्मनायक साध-
 निकेंत अनुभवास येतो. आत्मनायक साधनिकेंत एकवचनाचा उप-
 सर्ग अ आहे, द्विवचनाचा उपसर्ग आ किंवा ए आहेत, आणि अनेक-
 वचनाचा उपसर्ग अन् आहे. तात्पर्य, सामीप्यदर्शक प्रत्यय सर्वना-
 माच्या पुढें आणि वचनाचे उपसर्ग सर्वनामाच्या मागें ह्या आत्मनायक
 साधनिकेंत लागतात.

लट्, लुट्, लृट् आत्मने

त् हे वैजिक सर्वनाम धातूंना लागते. सामीप्य ऊर्फ नैकट्य ऊर्फ स्वीयत्व दाखविणारा ए प्रत्यय लागून ते असें रूप होते. नंतर एकवचनीं अ, द्विवचनीं आ किंवा ए, आणि त्रिवचनीं अन् उपसर्ग लागतो. एकवचनीं उपसर्ग न लागतां, नुसतें तें असें हि रूप रहातें. त्रिवचनीं अन् उपसर्ग न लागतां फक्त प्लुत अ ३ लागतो.

१ अ + ते = अते, किंवा ० + ते = ते

२ { आ + ते = आते
ए + ते = एते

३ { अन् + ते = अन्ते
प्लुत अ + ते = अ ३ ते

पच् धातु : — पच् + अते = पचते
पच् + एते = पचते
पच् + अन्ते = पचन्ते

विभृ धातु:— विभृ + ते = विभृते
विभृ + आते विभ्राते
विभृ + अ ३ ते = विभ्र ३ ते

लुङ्, लृङ्, लृङ्, आत्मने

:३३:

त् या सर्वनामाला एकवचनीं अ, द्विवचनीं आम् व त्रिवचनीं अ प्रत्यय लागतात; घ एकवचनीं अ, द्विवचनीं आ किंवा इ आणि त्रिवचनीं अन् उपसर्ग लागतात. एकवचनीं अ उपसर्ग विकल्पानें न लागतां त असें च रूप रहातें. अनेकवचनीं अन् उपसर्ग न लागतां प्लुत अ ३ उपसर्ग लागतो.

$$१ \left\{ \begin{array}{l} अ + त् + अ = अत \\ ० + त् + अ = त \end{array} \right.$$

$$२ \left[\begin{array}{l} इ + त् + आम् = इताम् \\ आ + त् + आम् = आताम् \end{array} \right.$$

$$३ \left[\begin{array}{l} अन् + त् = अन्त \\ प्लुत अ ३ + त् = अ ३ त \end{array} \right.$$

अपच् धातुः— अपच् + अत = अपचत

अपच् + अताम् = अपचताम्

अपच् + अन्त = अपचन्त

अविभृ धातुः— अविभृ + त् = अविभृत

अविभृ + आताम् = अविभ्राताम्

अविभृ + अ ३ त् = अविभ्र ३ त

लिट् आत्मने

त् सर्वनामाला ए हा प्रत्यय लागतो व एकवचनीं ० उपसर्ग, द्विव-
चनीं आ उपसर्ग, व त्रिवचनीं इर् उपसर्ग लागतो.

$$१ \left[० + त् + ए = स् + ए = से = हे = ए \right.$$

$$२ \left[आ + त् + ए = आते \right.$$

$$३ \left[\begin{array}{l} इर् + त् + ए = इर् + स् + ए = इर् + से = इर् + हे = \\ इर् + ए = इरे \end{array} \right.$$

जग्म् धातुः— जग्म् + ए = जग्मे

जग्म् + आते = जग्माते

जग्म् + इरे = जग्मिरे

लोट् आत्मने.

त् सर्वनामाला सामीप्यदर्शक आम् प्रत्यय लागतो व एकवचनीं अ उपसर्ग, द्विवचनीं आ किंवा इ उपसर्ग, व त्रिवचनीं अन् उपसर्ग लागतो. आम् अंगीकारे म्हणून एक अव्यय संस्कृतांत आहे. हा शब्द फार जुनाट आहे. अंगीकार करणें म्हणजे एखाद्या वस्तूस स्वतः जवळ आणणें. एकवचनीं उपसर्ग न लागतां रूप होतें. अनेकवचनीं अन् उपसर्गाच्या ऐवजीं प्लुत अ ३ वर काम भागते.

$$१ \left\{ \begin{array}{l} अ + त् + आम् = अताम् \\ ० + त् + आम् = ताम् \end{array} \right.$$

$$२ \left\{ \begin{array}{l} इ + त् + आम् = इताम् \\ आ + त् + आम् = आताम् \end{array} \right.$$

$$३ \left\{ \begin{array}{l} अन् + त् + आम् = अन्ताम् \\ अ ३ + त् + आम् = अ ३ ताम् \end{array} \right.$$

पच् धातुः—पच् + अताम् = पचताम्

पच् + इताम् = पचेताम्

पच् + अन्ताम् = पचन्ताम्

बिभृ धातुः—बिभृ + ताम् = बिभृताम्

बिभृ + आताम् = बिभ्रताम्

बिभृ + अताम् = बिभ्र ३ तान्

लिङ् आत्मने

त, आताम्, इरन् हे प्रत्यय आहेत. त् + अ = त; आ + त् + आम् = आताम्; इर् + अन् = इरन्.

द्विषी जोड धातुः—द्विषी + त = द्विषीत

द्विषी + आताम् = द्विषीयाताम्

द्विषी + इरन् = द्विषीरन्

४४ आत्मनायक उत्तमपुरुषसर्वनामांची साधनिका:-

लट्, लुट् लृट् आत्मने

परस्मायक रूपांना नैकट्यदर्शक ऊर्फ आत्मदर्शक ए प्रत्यय लाविला म्हणजे आत्मनायक रूपे सिद्ध होतात.

$$१ \left\{ \begin{array}{l} \text{आमि} + \text{ए} = \text{आह} + \text{ए} = \text{एए} = \text{ए} \\ \text{मि} + \text{ए} = \text{इ} + \text{ए} = \text{ये} = \text{ए} \end{array} \right.$$

$$२ \left\{ \begin{array}{l} \text{आवह} + \text{ए} = \text{आवहे} \\ \text{वह} + \text{ए} = \text{वहे} \end{array} \right.$$

$$३ \left\{ \begin{array}{l} \text{आमह} + \text{ए} = \text{आमहे} \\ \text{मह} + \text{ए} = \text{महे} \end{array} \right.$$

पच् धातुः--पचे, पचावहे, पचामहे

द्विष् धातुः--द्विषे, द्विष्वहे, द्विष्महे

लुङ्, लङ्, लृङ् आत्मने

परस्मायक रूपांना नैकट्यदर्शक ऊर्फ आत्मार्थक इ प्रत्यय लाविला म्हणजे आत्मनायक रूपे बनतात.

$$१ \left[\begin{array}{l} \text{अम्} + \text{इ} = \text{आमि} = \text{अह} = \left[\begin{array}{l} \text{ए} \\ \text{इ} \end{array} \right. \end{array} \right.$$

$$२ \left[\begin{array}{l} \text{आवह (आव)} + \text{इ} = \text{आवहि} \\ \text{वह (व)} + \text{इ} = \text{वहि} \end{array} \right.$$

$$३ \left[\begin{array}{l} \text{आमह (आम)} + \text{इ} = \text{आमहि} \\ \text{मह (म)} + \text{इ} = \text{महि} \end{array} \right.$$

अपच् धातुः--अपचे, अपचावहि, अपचामहि

अद्विष धातुः--अद्विषे, अद्विषावहि, अद्विषामहि

लिट् आत्मने

परस्मायक रूपांना ए प्रत्यय लाविला म्हणजे आत्मनायक रूपे बनतात

$$१ [अ + ए = ए$$

$$२ [व्ह (व) + ए = वहे$$

$$३ [म्ह (म) + ए = महे$$

जग्म् धातु : — जग्मं, जग्मिवहे, जग्मिमहे

तुष्ट् धातु : — (तुष्ट्) तुष्ट्वे, तुष्ट्वहे, तुष्ट्महे

लोट् आत्मने

परस्मायक रूपांना नैकट्य ऊर्फ स्वार्थ दर्शविणारे आ + ए = ऐ प्रत्यय लाविले झणजे आत्मनायक रूपे होतात.

$$१ [आनि + ऐ = आइ + ऐ = ऐऐ = ऐ$$

$$२ [आव्ह (आव) + ऐ = आवहै$$

$$३ [आमह (आम) + ऐ = आमहै$$

पञ् धातु:— पञ्चै, पञ्चावहै, पञ्चामहै

लिङ् आत्मने

परस्मायक रूपांना इ प्रत्याय लाविला म्हणजे आत्मनायक रूपे होतात.

$$१ [अम् + इ = अमि = अइ = इ$$

$$२ [व्ह (व) + इ = वहि$$

$$३ [म्ह (म) + इ = महि$$

पञ्चेय् धातु:— पञ्चेय् + इ = पञ्चेयि = पञ्चेय

✽ पूर्ववैदिकभाषांत इ व ए यांचे उच्चार य सारखे होत.

पञ्चेय् + वहि = पञ्चेवहि (य स्वराचा मागिल ए त लोप)

पञ्चेय् + महि = पञ्चेमहि (" " ")

४५ आत्मनायक मध्यमपुरुषसर्वनामाची साधनिकाः--

लट्, लुट् लृट् आत्मने

एकवचनीं अ उपसर्ग, द्विवचनीं आ किंवा इ उपसर्ग, व त्रिवचनीं अ उपसर्ग लागतात. तिन्हीं वचनीं ए हा स्वार्थक प्रत्यय लागतो. उत्तमपुरुषसर्वनामाला तु उपसर्ग लागून मध्यमपुरुषसर्वनामं बनतात. एकवचनीं व अनेकवचनीं उपसर्ग न लागतां, विकल्पानें रूप तसेंच रहातें.

सर्वनामसिद्धि

तु + म् = त्व् = स्

तु + व्ह् = त्व्ह् = थ्

तु + मह् = त्मह् = ध्व्

ए प्रत्यय लागून,

स् + ए = से

थ् + ए = थे

ध्व् + ए = ध्वे

वचनोपसर्ग लागून,

१ { अ + से = असे
० + से = से

२ { आ + थे = आथे
इ + थे = इथे

३ { अ + ध्वे = अध्वे
० + ध्वे = ध्वे

पच् धातुः—

पचसे, पचथे, पचध्वे

विभृ धातुः--

विभृषे, विभृथे, विभृध्वे

लुङ्, लङ्, लृङ् आत्मने

एकवचनीं अ उपसर्ग, द्विवचनीं आ किंवा इ उपसर्ग, व त्रिवचनीं अ उपसर्ग लागतात. एकवचनीं व त्रिवचनीं उपसर्ग न लागला तरी चालतो. सर्वनामसिद्धि उत्तमपुरुषा वरून होत्ये.

सर्वनामसिद्धि

तु + अहम् = त्वहम् = त्वाह् = थाह्

तु + आवाम् = त्वावाम् = त्वाम् = थाम्

तु + वयम् = त्ववयम् = ध्वम्

उपसर्ग लागून,

१ { अ + थाह् = अथाह् = अथाः
० + थाह् = थाः

२ { आ + थाम् = आथाम्
इ + थाम् = इथाम्

३ { अ + ध्वम् = अध्वम्
० + ध्वम् = ध्वम्

अपच् धातुः—

अपचथाः, अपचेथाम्, अपचध्वम्

अविभृ धातुः—

अविभृथाः, अविभृथाम्, अविभृध्वम्

लिट् आत्मने

द्विवचनीं आ उपसर्ग लागतो.

सर्वनामसिद्धि

लट् प्रमाणे.

से आथे ध्वे

चकृ धातुः—

चकृषे, चक्राथे, चकृध्वे

लोट् आत्मने.

एकवचनीं अ उपसर्ग, द्विवचनीं आ किंवा इ उपसर्ग, व त्रिवचनीं अ उपसर्ग लागतो. एकवचनीं व अनेकवचनीं उपसर्ग वैकल्पिक.

सर्वनामसिद्धि

तु + अ = त्व = स्व

बाकीं लुङ् प्रमाणों-

पच् धातुः— पचस्व, पचथाम्, पचध्वम्
 विभृ धातुः— विभृष्व, विभ्राथाम्, विभृध्वम्

लिङ् आत्मने

लुङ् प्रमाणें सर्व व्यवस्था

विभ्री धातुः— विभ्रीथाः, विभ्रीयाथाम्, विभ्रीध्वम्

इ. इ. इ.

४६ वरील पृथकरणा वरून दिसून आले कीं पूर्ववैदिकभाषांत

दोन प्रकारचीं पुरुषवाचकसर्वनामें असत, (१) आत्मनायक ऊर्फ स्वस्मायक ऊर्फ अन्यव्यावर्तक सर्वनामें, व (२) परस्मायक ऊर्फ अन्यसमावर्तक ऊर्फ अन्यसमावेशक सर्वनामें. आत्मनायक सर्वनामांना आत्मनेपदें म्हटलें असतां चालेल, व परस्मायक सर्वनामांना परस्मैपदें म्हटलें असतां चालेल. धातूंच्या पुढें आत्मनेपदें लाविलीं म्हणजे त्या धातूंना आत्मनेपदी धातू म्हणत, व परस्मैपदें लाविलीं म्हणजे परस्मैपदी धातू म्हणत. आत्मनेपदी धातूंचीं रूपें क्रियाफलाचें कर्तृगामित्व दाखवीत आणि परस्मैपदी धातूंचीं रूपें क्रियाफलाचें कर्त्रितरगामित्व दाखवीत. असा भेद कां होई या बाबीचें कारण दुसरें तिसरें कांहीं एक नसून, एक च असें आहे कीं पूर्ववैदिकभाषांत आत्मनायक व परस्मायक अशीं दोन प्रकारचीं सर्वनामें असत व तीं धातू पुढें लाविलीं म्हणजे सहज च क्रियेचें भोक्तृत्व इतरांना वर्जून फक्त कर्त्या कडे जाणारें किंवा कर्त्या बरोबर इतरांचा समावेश करणारें होई. संस्कृतभाषेंतील आत्मनेपदी व परस्मैपदी असे जे धातूंचे दोन मोठे वर्ग आहेत ते वर्ग बनण्याचें गुद्य ह्या हून जास्त खोल नाहीं.

४७ एका च वैदिकभाषेंत व्यावर्तक व समावर्तक अशीं दोन प्रकारचीं सर्वनामें कां असावीं व आत्मनेपदी धातू व परस्मैपदी धातू

असे धातूंचे दोन वर्ग कां असावेत, ह्या प्रभाचें उत्तर असें आहे कीं, वैदिकसमाज हा दोन पूर्ववैदिकसमाजांचें एकीकरण होऊन बनलेला मिश्र समाज होता. एका पूर्ववैदिकसमाजांत फक्त आत्मनायक सर्वनामें असत व अर्थात् आत्मनायक धातू असत. दुसऱ्या पूर्ववैदिकसमाजांत फक्त परस्मायक सर्वनामें असत व अर्थात् परस्मायक धातू असत. दोन्ही समाजांचें एकीकरण झाल्यावर मिश्र जी वैदिकभाषा तींत दोन्ही प्रकारचे प्रयोग सहजच दिसूं लागले, व मिश्रभाषेला एका प्रकारचा विचित्रपणा आला. हा विचित्रपणा मिश्र समाजाच्या ध्यानांत येऊन व उठल्या बसल्या आत्मने आणि परस्मै रूपांतील तारतम्याला जपत बसण्याचा वीट आल्यामुळे, पुढेंपुढें दोन्हीं रूपांचा उपयोग सरमिसळ एका च अर्थानें होऊं लागला. परंतु, पाणिनीच्या काळा पर्यंत हा भेद भाषेत तीव्रतेनें जागृत होता. कर्तारि प्रयोगांत आत्मने व परस्मै हें तारतम्य पहाण्यांत पुढेंपुढें यद्यपि टंगळमंगळ होऊं लागली, तत्रापि आत्मनेचा अद्वितीय मान कर्मणिप्रयोगांत जसाचा तसा कायम राहिला. क्रियाफल सदा च कर्तृगामी असल्यामुळे कर्मणींत परस्मैपद नाहीं. पाणिनीच्या कालीं आत्मने व परस्मै हा भेद यद्यपि तीव्रतेनें जागृत होता, तत्रापि पाणिनीच्या कालीं सुद्धां लोक आत्मने व परस्मै यांची भेसळ मनमानेल तशी विकल्पानें करित. याची साक्ष खूब पाणिनीची च देतां येते. त्रिभाषापपदेन प्रतीयमाने, हें सूत्र पाणिनीनें एवढ्याच करितां रचिलें आहे. यजते ह्यजजे स्वतः यज्ञ करतो. यजति म्हणजे दुसऱ्या करितां यज्ञ करितो. परंतु स्वयं हें उपपद जर वाक्यांत घातलें तर, यजते म्हणजे स्वतः करितां यज्ञ करतो या अर्थी स्वयं यजति असा परस्मायक प्रयोग पाणिनीच्या काळीं हि केला असतां चालत असे. तात्पर्य, आत्मने आणि परस्मै हा भेद पाणिनीच्या काळीं हि किंचित् मोडला जात असे, अशी जरी स्थिति होती, तत्रापि आत्मनेपदी रूपें टिकाव धरून पुष्कळ काळ राहिलीं. याची साक्ष वर्तमान मराठी भाषा देते. ज्ञानेश्वरींत करी हें परस्मै व उपकरे हें आत्मने रूप येतें. वर्तमान मराठींत जेव्हे हें आत्मने व जेवी हें परस्मै रूप सध्यां हि आपण योजतो. एकंदरींत वांशिक स्वभाव जातां जात नाहींत व व्यसनें सुटतां सुटत नाहींत हें च खरें. कर्तृगामी क्रियाफल असतें तेव्हां मराठींत मरे असें रूप होतें; आणि कर्त्रितरगामी जेव्हां क्रियाफल असतें तेव्हां मारी असें रूप होतें. ए आत्मने ची खूण आहे, व ई परस्मै ची खूण आहे.

वैदिक पुरुषवाचक सर्वनामों व पूर्ववैदिक सर्वनामों यांची तुलना सुलभ व्हावी म्हणून समान्तर तक्तें देतो:—

वैदिक

पूर्ववैदिक

१	अहम्	२	आमि	३	मि	४	अम्	५	अम्	६	अ-औ	७	आनि	८	ए	९	इ	१०	ए
२	आवाम्	३	आवह्	४	वह्	५	आव	६	व	७	व	८	आव	९	ए	१०	इ	११	वह्
३	वयम्	४	आमह्	५	मह्	६	आम	७	म	८	म	९	आम	१०	ए	११	इ	१२	मह्
१	त्वम्	२	सि	३	असि	४	अस्	५	थ	६	ह-हि	७	स्	८	से	९	थास्	१०	स्व
२	युवाम्	३	थस्	४	अथस्	५	तम्	६	युस्	७	तम्	८	तम्	९	थे	१०	थाम्	११	याम्
३	यूयम्	४	थ	५	अथ	६	त	७	अ	८	त	९	त	१०	ध्वे	११	ध्वम्	१२	ध्वम्
१	सः	२	अति	३	त्	४	अ-औ	५	तु	६	अते-ते	७	अत-त	८	अत-त	९	अताम्	१०	अताम्
२	तौ	३	तस्	४	ताम्	५	अतुस्	६	ताम्	७	एते-आते	८	इताम्-आताम्	९	आते	१०	इताम्	११	आताम्
३	ते	४	अन्ति	५	अन्	६	उस्	७	अन्तु-अनु	८	अन्ते-अते	९	अन्त-अत	१०	इरे	११	अन्ताम्	१२	अन्ताम्

वैदिक अहम् हे एक च रूप आहे परंतु, पूर्ववैदिक १ आमि, २ मि, ३ अम्, ४ अ, ५ औ, ६ आनि, ७ ए, ८ इ, ९ ऐ अशीं रूपे आहेत. तसेंच, वैदिक त्वं हे एक च रूप आहे. परंतु, पूर्ववैदिक १ स् २ सि, ३ असि, ४ अस्, ५ थ, ६ ह, ७ हि, ८ से, ९ थास्, १० स्व, अशीं १० रूपे आहेत. ह्याचा अर्थ काय ? एका च पूर्ववैदिक भाषेत अहम् हा अर्थ व्यक्त करण्या करितां ९ निरनिराळे प्रकार असत कीं काय ? व त्वं हा अर्थ व्यक्त करण्या करितां १० निरनिराळे प्रकार असत कीं काय ? ह्या प्रश्नाला उत्तर असें कीं पूर्ववैदिक एक च भाषा नव्हती, अनेक भाषा असत. त्या अनेक भाषांत फार प्राचीन काळीं हीं दहा रूपे साक्षात् नित्याच्या व्यवहारांत बोलण्यांत येत असत. पुरुषवाचकसर्वनामांच्या दृष्टीनें पहातां, पूर्ववैदिकभाषांचे मोठे दोन वर्ग व्हाटे झणजे आत्मनायक सर्वनामं योजिणाऱ्या भाषांचा पहिला वर्ग व परस्मायक सर्वनामं योजिणाऱ्या भाषांचा दुसरा वर्ग. आत्मनायक भाषांत तीन पोटभाषा असत; एक पोटभाषा अहमर्थक ए हे सर्वनाम योजी, दुसरी पोट भाषा इ हे सर्वनाम योजी, आणि तिसरी पोटभाषा ऐ हे सर्वनाम योजी. परस्मायक भाषांत सहा पोटभेद असत; एक पोटभाषा अहमर्थक आंमि हे सर्वनाम योजी, दुसरी मि हे रूप योजी, तिसरी अम् हे रूप योजी, चवथी अ हे रूप योजी, पांचवी औ हे रूप योजी, आणि सहावी आनि हे रूप योजी. (१) वदामि, (२) वेद्मि, (३) अवदम्, (४) उवाद्, (५) ददौ, (६) वदानि, (७) वदे, (८) अवदे, (९) वदै, ह्या नऊ रूपांनील अहमर्थक आमि, मि, अम् इत्यादि शब्द एका च भाषेनें जरूर पडेल त्या प्रमाणें किंवा मनास वाटलें त्या लहरी प्रमाणें मुद्दाम निर्माण केलेले नाहीत. वद् पासून वदामि हे रूप योजिणाऱ्या भाषेला विद् पासून विदामि रूप खचित करतां आलें असतें. तसेंच, अवदामि, उवदामि, चकार्मि किंवा चकरामि, अशीं आमि-प्रत्ययान्त रूपे खचित बनवितां आलीं असतीं. तीं तशीं एका साच्याचीं न बनतां, वेद्मि, अवदम्, उवाद्, चकर, अशीं भिन्नप्रत्ययान्त रूपे वैदिकभाषेत बनलेलीं आढळतात. वर्तमानकालीं आमि, भूतकालीं अम्, आज्ञार्थी आनि, लिट्थीं अ किंवा

औ, हे प्रत्यय वैदिक ऋषींनी एका काळीं एका ठिकाणीं बसून सर्व-संमतीनें मुद्दाम बनविल्ले नाहींत. भाषा अश्या कृतक तऱ्हेनें कधीं बनत नसत. तसेंच, हजार पंधराशें वर्षांत अन्वय अक्षरांचा म्हणजे उच्चारांचा लोप किंवा बदल होऊन, आमि चें भानि किंवा औ कोणत्या हि जादूनें बनण्या सारखें नाहीं. तेव्हां, हे निरनिराळें प्रत्यय उत्पन्न होण्याचा एक च रस्ता रहातो. तो हा कीं, हीं धातूंना लागणारीं निरनिराळीं सर्वनामरूपे वैदिकभाषेंत तत्पुर्वकालीन अनेक भाषांतून आलेलीं आहेत. दुसऱ्या एका रस्त्यानें आपणाला ह्या च अभ्युपगमा कडे यावें लागतें. मूळचे वैदिकभाषेंतील हे दहा लकार काय आहेत ? वर्तमान, भूत, भविष्य, संकेत, आज्ञार्थ, विध्यर्थ, हे मूळांत काय होते ? पृथक्करण व अन्योन्यतुलना करून हे दहा लकार मूळांत काय होते त्याचा छडा लावूं.

परस्मै

१	लोट्	वदानि	
२	लट्	वदामि	
३	लुट्	वदितास्मि	आनि
४	लृट्	वदिष्यामि	आमि
५	णिच्	वादयामि	मि
६	सनन्त	त्रिवदिषामि	
७	यङ्लुगन्त	वावदिमि	
८	लङ्	अवदम्	
९	लुङ्	{ अवदिषम् अशकम् अचीकरम्	अम्
१०	लृङ्	अवदिष्यम्	
११	लेट्	वादिषम्	
१२	त्रिधिलिङ्	वदेयम्, वदुषेयम्	
१३	आशीर्लिङ्	उयासम्	
१४	लिट्	उवाद	अ
१५	लिट्	ददौ	औ

आत्मने

१	लोट्	वद्वै] ये
२	लेट्	वद्वै	
३	लट्	वदे] ए
४	लुट्	वदिताहे	
५	लट्	वदिष्ये	
६	कर्मणि	उद्ये	
७	षिच्	वादये	
८	सन्त	विवदिषे	
९	यङन्त	वावद्ये	
१०	लङ्	अवदे	
११	लुङ्	अचीकरे	
१२	लङ्	अवादिष्ये	
१३	लिट्	ऊदे] अ, इय
१४	त्रिषिलिट्	वदेय	
१५	आशीर्लिट्	वदिषीय	
१६	लङ्	अदुहि] ई

परस्मै आणि आत्मने मिळून एकंदर ३१ रूपे आहेत. ह्या एकतिसांत दोन भेद अगदीं सक्कृद्दर्शनी पडतात, परस्मायक रूपे व आत्मनायक रूपे. परस्मायक रूपांत सहा उपभेद आहेत व आत्मनायक रूपांत सांच उपभेद आहेत. मिळून एकंदर अकरा भेद होतात. हीं अकरा रूपे अगदीं स्वतंत्र सर्वनामं आहेत, कोणते हि रूप कोणत्या हि दुसऱ्या रूपाचा अपभ्रंश नाही, असें निश्चयात्मक विधान करण्यास कारणे आहेत. आनि, आमि, मि, अम्, अ व औ, या सहा प्रत्ययां पैकीं आमि हा प्रत्यय मूळ धरून, बाकीचे प्रत्यय त्याचे अपभ्रंश आहेत, अशी कित्येक भाषाशास्त्रज्ञांची समजूत आहे. पैकीं आमि चें आनि रूप कां होतें हें त्यांना नीट सांगतां येत नाही. आज्ञार्थ दाखविण्या करितां, म चा न केला, असें तें म्हणतात. तसेंच, आमि तील आ

काढून टाकून मि बनविला, आ चा अ करून व इ काढून टाकून आमि चें अम् झालें व अम् चा म् लोप होऊन अ झाला, इत्यादि चर्पटपंजरी हे लोक करतात. ह्या चर्पटपंजरींत ऋस्वीकरण, अन्त्यलोप, वगैरे नवीं नवीं नांवें हि या लोकांनीं बनविलीं आहेत. परंतु, या चर्पटपंजरींत विशेष अर्थ नाही. इ गळून, म् गळून व आद्य आ चा अ होऊन, आमि चा अ झाला, हें विधान करणाऱ्याला असें दाखवितां आलें पाहिजे कीं, (१) आमि हें सर्वनामरूप मि, अम्, अ व औ ह्यां सर्वांच्याहून आधींचें आहे, (२) इ गळून जाण्याला हजार पांचशें वर्षे गेलीं पाहिजेत, (३) म् गळून जाण्याला तितका च अवधि गेला पाहिजे, आणि (४) आ नाहींसा व्हावयाला आणीक तितकाच वेळ गेला पाहिजे. ह्या चार बाबी आदौ सिद्ध करून, नंतर (५) विधानकरणाऱ्याला असें हि दाखवितां आलें पाहिजे कीं, आमि, आम्, आ, यांच्या पैकीं कोणतें हि पूर्वपूर्व रूप भाषेत जारिनें प्रचलित नसून फक्त अ हें रूप भाषेत प्रचलित आहे. ह्यां पैकीं कोणती एक हि वाव सिद्ध न करतां, अमुक गळालें, तमुक गळालें, वगैरे नुसती गळन्ती सांगणाऱ्या भाषाविचक्षणाच्या विधानां वर विचारवृत्तांचा बिलकुल विश्वास बसणार नाही. तशांत असें जर उलटपक्षीं दाखवून देतां आलें कीं, मि, आमि व अम् हीं रूपे एका च कालीं एका च अर्थीं योजिलीं जात असत, तर वरील गळन्तीचा पक्काच पंचबा उडतो. शिवाय असें हि जर दाखवितां आलें कीं अ हें रूप सर्वांत प्राचीन आहे, तर गळन्तीपक्षाला वर तोंड काढावयाला जागा हि रहात नाही. समर्थनार्थ, आमि, मि व अम् हीं सर्वनामें समकालीन आहेत कीं विषमकालीन आहेत तें पाहूं. वदाभि व वेद्भि वा दोन रूपांत आमि व मि हीं दोन सर्वनामें आहेत व तीं एका च कालीं प्रचलित होतीं. पैकीं आमि जुनें झणण्यास व मि नवें म्हणण्यास कांहीं च प्रमाण नाही. वैदिक लेट् ध्या. इत अ लोपः परस्मैपदेषु, या सूत्रांत पाणिनि सांगतो कीं, लेटांत परस्मायक प्रत्यशांतील इ चा लोप विकल्पानें होतो. म्हणजे मि व म्, सि व स्, ति व त् असे दोन प्रकार प्रत्ययांचे होतात. पैकीं मि जुना व म् नवा म्हणण्यास कांहीं च आधार नाही. दोन्हीं समकालीन आहेत. आणि जर कांहीं च आधार नाही, तर मी चा म्

होण्यास हजार पंधराशें वर्षांचा कालावधि कोटून काढावयाचा ? कोणी म्हणेल कीं अन्त्य स्वरांचा व व्यंजनांचा लोप करण्याकडे सर्व भाषांची प्रवृत्ति दिसते; तद्वत् मि तील इ चा लोप झाला. होय, अशी प्रवृत्ति भाषांत दिसते. परंतु, ही प्रवृत्ति समकालीन नसते, हजार पंधराशें वर्षांच्या कालावधीनें अंतरित असते. हा कालावधि मि चा म् व्हावयाला उपलब्ध नाहीं. सबब, मि चा म् झालेला नाहीं व आमि चा अम् झालेला नाहीं. दोन्हीं स्वतंत्र आहेत व समकालीन आहेत. वैदिक लेट् व लुङ् ध्या. तारिषम् व अतारिषम् अशीं लेट्चीं व लुङ्चीं रूपें आहेत. मूळ तृ धातु. त्याला सिप् होऊन तारिष् असें अंग झालें. नंतर अम् प्रत्यय लागून तारिषम् रूप झालें. आणि अ उपसर्ग व अम् प्रत्यय लागून अतारिषम् रूप झालें. तारिषम् लिङ्गार्थक आहे व अतारिषम् भूतार्थक आहे. येथें दोन्हीं रूपांत अम् हा प्रत्यय आहे. अम् हा प्रत्यय भूतार्थक लुङ् चा च तेवढा आहे असें नाहीं, लिङ्गार्थक लेट् चा हि आहे. तारिषम् व अतारिषम् हीं दोन्हीं रूपें, शिवाय, समकालीन आहेत. कोणी असें झणेल कीं अम् हा प्रत्यय भूतकालदर्शक आहे व आमि हा प्रत्यय वर्तमानकालदर्शक आहे. तर हें हि झणणें टिकण्यासारखें नाहीं. लेट्, विधिलिङ् व आशीर्लिङ् यां मध्यें अम् प्रत्यय लागतो, आणि लेट् व लिङ् हे लकार कांहीं भूतार्थक नाहीत. ह्या इतक्या कारणां स्तव मि व अम् हीं रूपें आमि चे अपभ्रंश नाहीत, हें सिद्ध करण्यास पुरें आहेत. आतां, अ व औ हीं रूपें आमि चे अपभ्रंश आहेत कीं काय तें तपासूं. चकर् अंगाला अ सर्वनाम लागून चकर रूप होतें. चकर हें रूप पूर्ववैदिक भाषांत केवळ भूतकालदर्शक च तेवढें नसे, वर्तमानकालदर्शक हि असे. वैदिकभाषेंत हि चकर भूतार्थी, वर्तमानार्थी व भविष्यार्थी हि योजिलें जात असे. हें स्वच्छ सांगण्याकरितां पाणिनीनें, छंदसि लुङ्लुङ्लिटः, हें सूत्र रचिलें. या सूत्रांत असें सांगितलें आहे कीं, छंदोभाषेंत लुङ्, लङ् आणि लिट् हे भूत, भविष्य, वर्तमान, आजार्थ, संकेतार्थ, वगैरे वाटेल त्या अर्थी योजिले जातात. उदाहरणार्थ, अद्य ममार हा प्रयोग पाणिनीयभाषेंतील अद्य म्रियते या वाक्याप्रमाणें वर्तमानकालवाचक आहे. लक्षणेंनें वर्तमानकालवाचक आहे, असें सांगण्याचा पाणि-

नीचा हेतु नाही, तर वाच्यार्थाने वर्तमानकालवाचक म्हणजे लउर्थक आहे असा पाणिनीचा आशय आहे. या दृष्टीने पहातां, मझार व देवौ यांतील अ व औ हे प्रत्यय भूतार्थक जितके आहेत तितके च वर्तमानार्थक व आज्ञार्थक आहेत. म्हणजे हे प्रत्यय कोणता च अर्थ दाखवीत नाहीत. दुसऱ्या शब्दांनीं सांगावयाचे म्हणजे हे प्रत्यय काल किंवा अर्थ दाखविणारे नाहीत, हे प्रत्यय फक्त सर्वनामे आहेत. लिट् मधील अ किंवा औ चा जो प्रकार तो च लुङ् व लङ् मधील अम् चा प्रकार. अम् कोणता च काल किंवा अर्थ दाखवीत नाही, भूतकाल हि दाखवीत नाही व वर्तमानकाल हि दाखवीत नाही. अम् हे निव्वळ, सार्धे, पूर्ववैदिक सर्वनाम आहे. जशीं आमि, मि, अ व औ हीं पूर्ववैदिक सर्वनामरूपे आहेत, तसेच अम् हे हि पूर्ववैदिक सर्वनामरूप आहे. जसें आमि स्वतंत्रपणे धातूच्या पुढे येते, तसें च, अम् हि स्वतंत्रपणे आमि चा अपभ्रंश क्षणून नव्हे, धातूच्या पुढे येते. ह्या वर कोणी असां आक्षेप आणील कीं आमि व अम् हे प्रत्यय किंवा सर्वनामे जर भूत, वर्तमान, आज्ञा, संकेत, इत्यादि अर्थ दाखवीत नाहीत, तर हे अर्थ कश्याने दाखविले जातात ? या आक्षेपाचे निरसन करवयाचे म्हणजे संस्कृतांतील धातूंचे वर्गीकरण मूळांत काय होते ते सांगावयाचे. ओघासं च आले आहे, सबब वर्गीकरण काय होते ते सांगतो. परंतु धातूच्या वर्गीकरणाच्या व पृथक्करणाच्या दीर्घ उद्योगाला लागण्यापूर्वी म्हणजे पाणिनि जिला तिडन्तप्रक्रिया म्हणतो तिचा उल्लगडा करण्याचा प्रयत्न आरंभण्या पूर्वी, एथपर्यंत ज्या सुबन्तप्रकरणांचे प्रामुख्ये कळून विवेचन केले त्यांतील अद्यापपर्यंत स्पर्श न केलेल्या एक दोन दारवांचा उल्लेख करतो व नंतर सगळ्या विवेचनाचा संक्षिप्त कलमवार आढावा घेतो.

४९ वचन, लिंग व विभक्ति यांचे प्रत्यय ज्या शब्दांना लागतात त्या संबंधाने ऊहापोह येथपर्यंत केला. आतां वैदिकभाषेत पूर्ववैदिकभाषांतून आलेल्या अद्या शब्दांचा नामनिर्देश करतो कीं ज्यांना वचन, लिंग किंवा विभक्ति यांचे प्रत्यय लागत नाहीत; आणि म्हणून ज्यांना अव्यय व निर्पात ह्या संज्ञा मिळालेल्या आहेत. असे अव्यय

शब्द किंवा नामें म्हटलीं म्हणजे भूर्, भुवर्, स्वर, वदि, छुदि, स्वाहा, स्वधा, संवत्, चमस्, नमस्, ओम्, इत्यादि होत. जेव्हां वैदिकभाषेच्या पूर्वजभाषांत विभक्त्या, लिंगे व वचने यांचे प्रत्यय नव्हते तेव्हांचे हे अत्यन्त जुनाट प्राथमिक शब्द आहेत. ह्या अव्यय नामां वरून तत्कालीन आर्यपूर्वजांची संस्कृति कळण्यास मार्ग होतो. भूर्, भुवर्, स्वर हे देवांचे तीन लोक आर्यपूर्वजांना माहित होते. शोभणी दिवः छुदि, म्हणजे रात्रीं आकाशांत उजेड ज्या पंधरवड्यांत असतो त्या पंधरवड्याला ते छुदि म्हणत. ज्या पंधरवड्यांत उजेड नसतो त्याला [अव दिवः = (अलोप)] वदि म्हणत. चांगले आणि वाईट, शोभन आणि अशोभन दिवः म्हणजे द्यौः म्हणजे आकाश ज्यांत असते त्याला ते संवत्, (सं च अव च दिवः) संवद् (म्हणजे संवत्सर) म्हणत. चम् (खाणे) पासून चमस् (अन्न) व नम् पासून नमस्, शब्द निघाला आहे. स्वाहा, स्वधा व ओम् हीं नामें प्रसिद्ध च आहेत. साऱ्या वचनां, लिंगी व विभक्त्यांत हे शब्द अव्यय रहातात. उदाहरणार्थ छुदि शब्द घ्या. त्याचा उपयोग असा करितः—

- भ्रावणस्रुदि चतुर्थी (प्रथमा एकवचन)
 भ्रावणस्रुदि चतुर्थी पंचम्या (प्रथमा द्विवचन)
 भ्रावणस्रुदि पंचम्या (सप्तमी एकवचन)
 भ्रावणस्रुदि प्रथमरबिवासरः (पुंलिंग)
 भ्रावणस्रुदि प्रथमद्वितीयाद्नी (नपुंसक द्विवचन)

इ. इ. इ.

एणे प्रमाणे हे सर्व शब्द वचन, लिंग किंवा विभक्ति यांच्या प्रत्ययां खेरीज जसे चे तसे योजतां येतात. वैदिकभाषेत हे अव्यय शब्द कां आले याचे कारण या शब्दां संबंधाने आर्यांच्या मनांत असलेला धर्म-विषयक पूज्यभाव. हे सर्व शब्द आर्यांच्या धर्मखात्यांतील म्हणजे यज्ञप्रकरणांतील आहेत. तेव्हां ते जसे चे तसे योजण्यांत मंत्रसामर्थ्य विशेष असणार ह्या भावनेने हे शब्द पिढ्या न पिढ्या जसे चे तसे वैदिककाला पर्यंत उतरले, त्यांच्यांत अणुमात्र फेरफार झाला नाहीं व खपला नसता. या धार्मिक भावने मुळे, शाब्दिक व वैयाकरण

जे आहेत त्यांचा, मात्र, सद्यःकालीं फार फायदा झाला आहे. त्यांना वैदिक आर्यांचे पूर्वज अत्यन्त प्राथमिक अवस्थेंत वचनप्रत्ययां शिवाय, लिंगप्रत्ययां शिवाय व विभक्तिप्रत्ययां शिवाय कसे बोलत असतील त्याचा थोडासा मासला या धार्मिक भावनेच्या द्वारा अद्याप हि प्रत्यक्ष पहावयास मिळतो, केवळ अनुमानधपक्या वर विसंबण्याची आपत्ति ओढवत नाही !

५० भूर, भुवर, स्वर, इत्यादि अव्यय नामांच्या हून चिरम्, अकस्मात्, अभीक्षणम्, इत्यादि अव्ययें स्वभावानें निराळीं, सबब त्यांच्या विषयीं येथें विचार करणें नको. या शब्दांना विभक्तिप्रत्यय होऊन, कांहीं कारणास्तव अविकारित्व आलें आहे इतकेंच.

५१ आतां पृथपर्यंत केलेल्या पृथकरणाचा आढावा घेऊं व त्यापासून काय काय नवी माहिती मिळाली ती कलमवार स्मरणार्थ टिपून ठेऊं:—

(१) आर्यपूर्वजांची भाषा प्रथमारंभीं वचन, विभक्ति किंवा लिंग यांच्या प्रत्ययां खेरीज होती म्हणजे अप्रत्यय होती.

(२) त्या अप्रत्ययकालीं आर्यपूर्वजभाषेंत सानुनासिक-भाषा व निरनुनासिकभाषा असे दोन भेद झाले होते. सानुनासिकवाले सर्व स्वर नाकांतून उच्चारित. निरनुनासिकवाले कोणता हि स्वर अनुनासिक उच्चारित नसत. हा अनुनासिक बहुतेक अनुस्वाराच्या किंवा न् च्या जवळ जवळ उच्चारित असे. कोंकणांत देवळांत हें सप्तमीचें रूप देवळान्त असें नकारमय उच्चारतात, त्या प्रमाणें अनुनासिकाचा उच्चार कित्थेक लोकांत बहुतेक न् सारखा असे. आतांचे लोक याचा उच्चार आतान्चे लोक असा नकारमय होतो, किंवा आतांचे लोक असा ओझरता होतो, किंवा आतांचे लोक असा निरनुनासिक होतो. तोच प्रकार त्या प्राचीनतम कालीं आर्यपूर्वजांच्या भाषेंत होत असे. सबब अनुनासिकाचा न होणें नित्यांतलें व परिचयांतलेंच होतें.

(३) त्या कालीं वैदिकपूर्वज कंठच उच्चार फार करीत. स चा उच्चार बहुतेक ह सारखा असे.

(४) न्या कालीं त चा उच्चार बहुतेक स सारखा असे. उदा-
हरणार्थ चमस् शब्द चमत् असा हि उच्चारिला जाई व चमस् असा हि
उच्चारिला जाई.

(५) त्वा कालीं स चा उच्चार ऱ्ह सारखा होई, व ऱ्ह चा
उच्चार जवळजवळ ह सारखा असे. ह व उपसर्जनीय हे बहुतेक
उच्चारांत सारखे असत.

(६) अ त महाप्राण घातला म्हणजे ह होई व ह तून महाप्राण
काढला म्हणजे अ उच्चार होई.

(७) आर्यपूर्वजभाषांत कालान्तरानें प्रत्यय उत्पन्न झाले, व
प्रथम प्रत्यय वचनांचे झाले.

(८) दोन निरनिराळे वचनप्रत्यय लावणारे दोन भिन्न समाज
होते. पैकीं एक समाज स्, स् + स्, स् + स् + स्, हे प्रत्यय
लावी. दुसरा समाज म् व इ हे दोन प्रत्यय आणि ँह हा तिसरा
प्रत्यय लावून शिवाय एक दोन तीन ह्या मात्रा लावून वचनें दाखवी.
एणें प्रमाणें दोन वचनप्रत्यय लावणारे दोन समाज होते.

(९) तिसरा एक समाज होता तो स्, स् + स् व स् + स् +
स् हीं संख्यादर्शक अक्षरें नामाच्या पाठीमागें उपसर्ग म्हणून लावी.

(१०) या तिन्ही समाजांत अद्याप लिंगप्रत्यय किंवा विभक्ति-
प्रत्यय लावण्याचा प्रघात पडला नव्हता. मनांत स्त्रीपुरुषभेद असे,
परंतु वैय्याकरणिकलिंग ह्या समाजांना अद्याप माहीत झालें नव्हतें.
अद्या कालीं उत्तमपुरुषवाचक व मध्यमपुरुषवाचक सर्वनामांचीं
एकद्वित्रिवचनाचीं रूपे बनलीं गेलीं व तीं भाषेत इतकीं दृढ झालीं कीं
लिंगप्रकरणीं हीं दोन्हीं सर्वनामें कायमचीं अव्यय ठरलीं. त्वं म्हणजे
स्त्री, पुरुष कीं पोर ह्याचा बोध त्वं या रूपानें होत नाहीं, तर इतर
कोणत्या तरी ज्ञापकांनें होतो. ह्या कालीं स् हा संख्यावाचक शब्द
योजनाच्या समाजाचे सर्व प्रातिपदिकशब्द हलन्त होते. गाव्, हरव्,
गुरव्, देवय्, रमय्, मातर्, पितर्, नर्, अभिजित्, प्रतिपद्,
असे सर्व शब्द हलन्त असत. म् इ व ँइ हे प्रत्यय योजनाच्या
समाजाचे शब्द हलन्त व अजन्त असे दोन्ही प्रकारचे असत.

(११) उत्तमपुरुषवाचक व मध्यमपुरुषवाचक सर्वनामांचीं तिन्हीं वचनसूचीं रूपें प्रत्ययी समाजाच्या भाषेत जशीं होतीं तशीं उपसर्गी समाजाच्या भाषेत हि होतीं. म्, इ व ७इ प्रत्यय योजनाच्या समाजांत ह्या सर्वनामांचीं रूपें कशीं असत तें समजण्यास कांहीं एक गसक राहिलेले साइया आढळ्यांत अद्याप आलेले नाहीं. प्रत्ययी समाजाच्या भाषेत अहम्मि, आमि, मि हीं रूपें असत व उपसर्गी समाजाच्या भाषेत अहम् हे रूप असे. पैकीं आमि, मि हीं सर्वनामरूपें धातू पुढें प्रत्ययी समाज लावी व अहम्, अम्, म् हीं रूपें उपसर्गी समाज लावी. भवामि, अदि या क्रियापदांत प्रत्ययी भाषेचीं रूपें आलीं आहेत व अभवम्, भवेयम्, अकरम्, तारिषम्, या रूपांत उपसर्गी भाषेचीं रूपें आलीं आहेत. भवानि रूपांत अह् सर्वनाम योजनाच्या समाजाच्या प्रत्ययी भाषेचा दाखला राहिला आहे. आणि जगाम व ददौ या रूपांत आणीक दोन प्रत्ययी समाजांच्या भाषेचें चिन्ह राहिलेले दिसतें. आमि, मि रूपें योजनाच्या पूर्ववैदिक समाजापासून वर्तमान मराठीतील मी सर्वनामरूप आले आहे. अहम् सर्वनामरूप उपसर्गी भाषेतून वैदिक भाषेत उतरले आहे. तेव्हां वैदिक आर्य ऋषि उपसर्गी भाषा बोलणाऱ्या कोणत्या तरी अनार्य समाजाच्या सहवासाळा व छापे खालीं कांहीं काल होते असें झालें. परकीयांच्या दास्यांतून मुक्त झाल्या वर अहं रूप योजणारे ऋषि भारतवर्षांत आले व दास्यांत कमात्रिलेल्या गुणांच्या व तपाच्या जोरा वर सर्व आर्यांचे पुढारपण सहजच त्यांच्या गळ्यांत पडले. भारतवर्षांत निरनिराळ्या पोटभाषा बोलणारे हे सर्व समाज एकवटले आणि वैदिक भाषा जीस म्हणतात ती संमिश्र भाषा उदयास आली. ह्या संमिश्र वैदिक भाषे पासून पाणिनीय संस्कृत भाषा जन्मली. इतर आर्यसमाजांतील कनिष्ठ दर्जाचे जे प्राकृत लोक होते त्यांत त्या त्या समाजाच्या पोटभाषा तद्व्याच लालू होत्या. त्यांच्या पासून प्राकृत झाल्या व प्राकृत भाषांपासून सध्यांच्या मराठी, हिंदी, गुजराथी, बंगाली वगैरे प्राकृतिक भाषा झाल्या.

(१२) म्, इ, ७इ प्रत्यय योजनाच्या गेंगाण्या आर्यांच्या भाषेचा स्पर्श जेव्हां इतर आर्यभाषांना झाला तेव्हां नपुंसकलिङ्गाची कल्पना

रानटी आर्यभाषेत शिरली, आणि नपुंसकलिंग व नपुंसकेतरलिंग अशीं दोन लिंगें प्रथम रानटी आर्यभाषेत उत्पन्न झालीं. शेवटीं नपुंसकेतर-लिंगांत पुंलिंग व स्त्रीलिंग असे सहज च दोन भेद झाले. आणि पूर्व-वैदिक आर्यभाषेत तीन लिंगें दिसू लागलीं.

(१३) सर्वांच्या शेवटीं विभक्तिप्रत्यय उदय पावले. वचनांचीं तीन रूपे रानटी आर्यभाषेत होतीं च. पैकीं एकवचनाच्या रूपा पुढें विभक्तिप्रत्यय लागून निरनिराळ्या विभक्त्यांचीं एकवचनें बनत, द्विवचनाच्या रूपा पुढें विभक्तिप्रत्यय लागून निरनिराळ्या विभक्त्यांचीं द्विवचनाचीं रूपे साधत, व त्रिवचनाच्या रूपा पुढें विभक्तिप्रत्यय लागून निरनिराळ्या विभक्त्यांचीं अनेकवचनाचीं रूपे तयार होत. प्रथमा जिला म्हणतात तीत शब्दा पुढें फक्त वचनप्रत्यय लागलेले आहेत, विभक्तिप्रत्यय नाहीत. म्, इ, ँइ प्रत्ययवाल्यांचा समावेश प्रत्ययी व उपसर्गा समाजांच्या भाषेत विभक्तिप्रत्यय निर्माण झाल्या नंतर झाल्या मुळें व म्, इ, ँइ वाल्यांच्या भाषेत वचनप्रत्यया पलीकडे मजल गेली नसल्या मुळें त्यांच्या भाषेंतील वचन रूपां पुढें पुंलिंगी विभक्तिप्रत्यय लागून निरनिराळ्या विभक्त्यांचीं रूपे साधत. म्, इ, ँइ वाल्यांचा समावेश झाल्या नंतर स्त्रीलिंगाचा उद्भव आर्यभाषांत झाला, सबब समावेश झाला त्या कार्यां स्त्रीलिंग असें निराळें लिंग भाषेत नसल्यामुळें, नपुंसकशब्दांच्या प्रथमा व द्वितीया या दोन विभक्त्या खेरीज बाकींच्या विभक्त्यांचीं रूपे पुंलिंगवत् सहज च बनलीं. त्या मुळें संस्कृतभाषेस बहुत संदिग्धपणा आलेला आहे. कमलेन या तृतीयेच्या रूपा वरून हें कमलेन रूप पुंलिंगी शब्दाचें आहे कीं नपुंसकलिंगी शब्दाचें आहे, हा निर्णय होत नाही. पण असा संदिग्धपणा संस्कृतभाषेत पुष्कळ च आहे, इतकें च कीं इतर प्राचीन किंवा अर्वाचीन भाषां पेशां बहुत कमी. उदाहरणार्थ, रामाभ्याम् हें रूप पुंलिंगी आहे कीं नपुंसकलिंगी आहे कीं स्त्रीलिंगी आहे कीं तृतीयेचें आहे कीं चतुर्थीचें आहे कीं पंचमीचें आहे, याचा बोध केवळ रूपा वरून कोणता च होत नाही, बोध होण्यास संदर्भाची मदत लागते. भ्यस् हा प्रत्यय चतुर्थी अनेकवचनीं व पंचमी अनेकवचनीं एक च आहे. भ्यम् हा प्रत्यय एकवचनीं व अनेकवचनीं सारखा च

लागे. म्हणजे एक च प्रत्यय अनेक विभक्त्यांचें काम करितो. तसें च एक च प्रत्यय अनेक विभक्तिवचनांचें काम करितो. तसें च एक च प्रत्यय पुंस्त्रीनपुंसकलिंगांचें काम करतो. या वरून उघड च झालें कीं मूळांत प्रथमारंभीं विभक्तिप्रत्यय वचनाचे किंवा लिंगाचे दर्शक नव्हते, फक्त कारकाचे दर्शक होते. पुढें लिंगभेद उत्पन्न झाल्यावर प्रत्ययांत हि लिंगभेद उत्पन्न झाला. कित्येक विभक्तिप्रत्यय केवळ स्त्रीलिंगी शब्दांना लागत व कित्येक केवळ पुंलिंगी शब्दांना लागत. आणि कित्येक शब्द असे असत कीं ते पुंलिंगी मानावे कीं स्त्रीलिंगी मानावे या संबंधानें समाजाचा अद्याप निश्चय झालेला नव्हता, अद्या अनिश्चित शब्दांना विकल्पानें वक्त्याच्या लक्ष्मी प्रमाणें किंवा इच्छेप्रमाणें किंवा सामाजिक रूढी प्रमाणें पुंप्रत्यय किंवा स्त्रीप्रत्यय लागत. अशी अनिश्चित स्थिति असतां पाणिनीय काल आला आणि पाणिनीयभाषा म्हणून जीस म्हणतात ती भाषा स्थिर झाली. ती स्थिर जर झाली नसती म्हणजे ती बोलणारा समाजस्थिर म्हणजे मृत जर झाला नसता, तर तींत उत्तरोत्तर विकार व बदल अवश्य होत गेले असते. ज्या अर्थी असे विकार झालेले पुढें दिसत नाहींत त्या अर्थी पाणिनीयभाषा बोलणारा समाज पाणिनी नंतर काहीं कालानें मृत झाला व त्याची जागा प्राकृत भाषा बोलणाऱ्या इतर समाजांनीं घेतली. तो इतिहास निराळा, सबब आढावा एथें च पुरा करतो, पाणिनीयभाषेची पूर्वपीठिका धोडक्यांत अशीः—

(१) साधी तुटक शब्दांची अप्रत्यय भाषा प्रथम असलेली दिसते.

(२) नंतर प्रथम वचनाचे प्रत्यय जन्मास आले.

(३) नंतर विभक्तिप्रत्यय जन्मास आले.

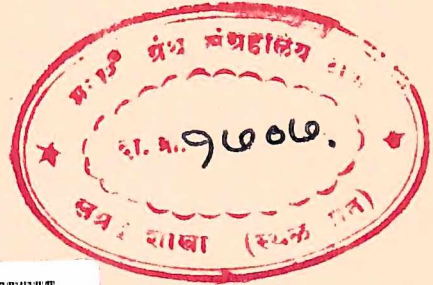
(४) नंतर लिंगभेद हाऊं लागला.

(५) तो परिपूर्ण होतो न होतो इतक्यांत पाणिनीय-भाषा स्थिर म्हणजे मृत झाली.

येथें सुब्रह्मण्यप्रकरण संपलें. आतां तिडन्तप्रकरणाला म्हणजे धातूंच्या वृत्तीकरणाला, पृथक्करणाला व विवेचनाला प्रारंभ करूं.

शुद्धिपत्र.

प्रस्तुत निबंधांत कान्हा, मात्रा, अनुस्वार, अक्षराचा पाय मोडणें इत्यादि विषयक प्रमाद झालेले आहेत, ते जाणत्या वाचकांना सुधारून घेतां येतील. नुमागम, नुडागम किंवा नुकागम असे तीन शब्द जेथें येतील तेथें न् हा आगम मध्यें आदीं किंवा अंतीं घालावयाचा असा संप्रदाय आहे. प्रस्तुत निबंधांत नुमागम किंवा नुडागम या शब्दांनीं फक्त न हा आगम सुचविला आहे, तो आदीं, अंतीं किंवा मध्यें कोठें घालावयाचा तें यथास्थल वाचकांनीं पहावें, अशी विनंति आहे.

REFBK-0001707